

METALEKSİKOĞRAFİNİN DEĞERLENDİRME ÖLÇÜTLERİ TEMELİNDE DİVĀNU LUGĀTİ'T-TÜRK'ÜN EL YAZMA NÜSHASI VE BELLİ BAŞLI DİVĀNU LUGĀTİ'T-TÜRK YAYINLARI ÜZERİNE BETİMSSEL BİR ÇALIŞMA

Ezgi DEMİREL*

Öz: *Divānu Lugāti't-Türk, Türk sözlükçülük geleneğinin başlangıcı olarak kabul edilen 11. yüzyıl Türk dünyasının söz varlığına ışık tutan bir başvuru kaynağıdır. Ait olduğu döneme dair sunduğu verilerle Türkçenin ses bilgisi, şekil bilgisi, cümle bilgisi ve anlam bilgisi çalışmalarında hem tarihî Türk dili alanında hem de çağdaş Türk dili alanında çalışanlara önemli bir malzeme sunmaktadır. Eser, sözü edilen dil bilgisi alanları bakımından değerlendirildiği kadar sözlük bilimi açısından da pek çok çalışmaya konu edilmiştir. Bu çalışmada ise metaleksikografinin bir sözlüğü ele alma ölçütleri çerçevesinde eserin ayrıntılı bir incelemesi sunulmaktadır. Çalışmanın amacı eserin el yazma nüshasının ve tarafımızca belirlenen yayınlarının sözlük yapısını ortaya koymaktır.*

Anahtar Kelimeler: *Divānu Lugāti't-Türk, metaleksikografi, sözlük bilimi, sözlük yapısı.*

A Descriptive Study on Divānu Lugāti't-Türk's Handwriting Copy and Some Headed Divānu Lugāti't-Türk Publications on The Basis of Evaluation Criteria of Metalexigraphy

Abstract: *The Divānu Lugāti't-Türk is a reference resource that is accepted as the beginning of the lexicography tradition and sheds light on the vocabulary of the 11th century Turkish world. Within the data it provides on the period of time it belongs to, the Divānu Lugāti't-Türk supplies an important material of Turkish phonetics, morphology, syntax and semantic studies for those working both in the field of historical Turkish language and in the field of contemporary Turkish language. The book has been subject to many studies in terms of lexicology as well as it is evaluated in terms of the mentioned grammar fields. In this study, a detailed examination of the book is presented within the framework of the criteria for handling a dictionary of metalexigraphy. The aim of the current study is to reveal the dictionary structure of the manuscript and its publications determined by us.*

Keywords: *Divānu Lugāti't-Türk, metalexigraphy, lexicography, sturture of dictionary.*

Giriş

DLT¹ Türkçenin bilinen ilk sözlüğüdür. Kaşgarlı Mahmud'un Türkçenin 11. yüzyıldaki söz varlığını örnekleriyle ortaya koyduğu bu eşsiz sözlük bulunuşundan itibaren pek çok araştırmacı tarafından gerek Türkçeye çevirileri gerekse de eserde yer alan sözcüklerin ele alındığı pek çok akademik çalışma ile incelenmiştir ve incelenmeye devam edecektir. Ancak yapılan bu çalışmalarda DLT'nin metaleksikografinin² ilkelerine göre bir değerlendirmesinin henüz yapılmadığı dikkat çekmektedir. Bu çalışmada DLT'nin el yazma nüshası ile tarihî ve çağdaş Türk dili

* Dr. Öğr. Üyesi, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. Burdur/TÜRKİYE. E-posta: edemirel@mehmetakif.edu.tr ORCID NO: 0000-0003-1530-8828

¹ Çalışmada Divānu Lugāti't-Türk için DLT kısaltması kullanılmıştır.

² Metaleksikografi teriminin Türkçe bir karşılığı bulunmamaktadır.

alanında çalışanların sıklıkla başvurduğu DLT çevirisinin yapıldığı diğer yayımlar metaleksikografinin sunduğu ölçütler çerçevesinde ele alınmıştır.

Metaleksikografi çalışmalarında bir sözlüğü bütün yönleriyle değerlendirebilmek için sözlüğün teorisinden tarihine ve ayırt edici yönlerine kadar pek çok değişken bulunmaktadır. Aslında sözlük biliminin inceleme sahasına giren metaleksikografi çalışmaları bir sözlüğün tarihini, teorisini, sözlüğün kullanımını ve nihayetinde eleştirisini esas almaktadır.

Türk sözlükçülük geleneğinin sıfır noktasını belirleyen DLT'nin yukarıda bahsedilen metaleksikografinin değerlendirme ölçütleri temelinde ele alınması bu eserin değerinin ve niteliklerinin ayrıntılarıyla daha net bir şekilde anlaşılmasını sağlayacaktır. Özellikle DLT çalışmalarına kaynak teşkil eden el yazma nüshanın sözlük yapısı itibarıyla betimlenmesi eseri çeşitli çevirilerden okuyan –okumak zorunda olan– araştırmacılar için bir kılavuz niteliğinde olacaktır.

Ayrıca yazıda DLT çalışmaları yapan araştırmacıların eserle ilgili yapılan çeviri eserlerden hangisinin kendi çalışmalarına uygun olacağına dair betimleyici özellikler sunulmuştur. Metaleksikografi açısından bir sözlüğün yapısında olması gereken niteliklerin değerlendirildiği bu çalışma DLT'nin el yazma nüshası ve çevirilerini anlama ve inceleme konusunda ipuçları sunmaya yöneliktir.

Kavramsal Çerçeve

“Bir dilin bütün veya belli bir çağda kullanılmış kelime ve deyimlerini alfabe sırasına göre alarak tanımlarını yapan, açıklayan, başka dillerdeki karşılıklarını veren eser, lügat”³ şeklinde tanımlanan sözlük genel anlamıyla ait olduğu dilin söz varlığını ya da ortaya koyulduğu ilgili alanın terimler dizgesini ortaya koyan eserdir. Sözlük, bir başvuru kitabıdır (Jackson, 2016: 45).

Sözlükler, bir dilin sözlüksel birimlerini düzenlemek amacıyla sözcüksel anlamda ilgili bilgileri sağlamak için tasarlanmış kaynak eserlerdir. Bir veya daha fazla dilde yazım, telaffuz, şekil bilgisi, dil bilgisi, köken bilgisi, anlam, çağrışım, tanım, bilgi alanı gibi iç yapıdaki bilgilerin tamamı ya da bir kısmını içerebilir (Singh, 2010: 2).

Dillerin eski zamanlarında yazılmış tarihî sözlüklerden başlayarak günümüzdeki çağdaş sözlüklere uzanan çizgide özellikle dil biliminin etkisiyle sözlükler özel bir alanın inceleme konusu hâline gelmiştir.

Bu alan sözlük bilimidir ve “bir dilin veya karşılıklı olarak daha fazla dilin söz varlığını sözlük biçiminde ortaya koymak üzere yöntemleri araştırma; sözlük hazırlama, yazma ilkelerini, kurallarını geliştirme ve uygulama alanına çıkarma işi, sözlük bilgisi, lügatçilik, leksikografi”⁴ şeklinde tanımlanmaktadır.

Wiegand'a göre sözlük bilimi hiçbir zaman bir bilim değildi, bir bilim değil ve muhtemelen bir bilim olmayacak. Sözlük bilimi, uygulamalı dil biliminin bir dalı değildir. Uygulamalı dil biliminden tam olarak neyin anlaşılacağı açık değildir, sözlük bilimi her durumda, dil bilimsel kuramların ve yöntemlerin uygulanmasından veya dilsel ve dil bilimsel bulguların kullanılmasından daha fazlasıdır. Sözlük bilimi, sözcük biliminin bir dalı değildir ve sözlük bilimi hiçbir şekilde teorik olarak yalnızca sözcük bilimsel olarak belirlenmez. Wiegand, dil bilimsel sözlük biliminin dil, özellikle dil sözlükleri üzerinde başvuru çalışmaları üretmeyi amaçlayan bilimsel bir uygulama

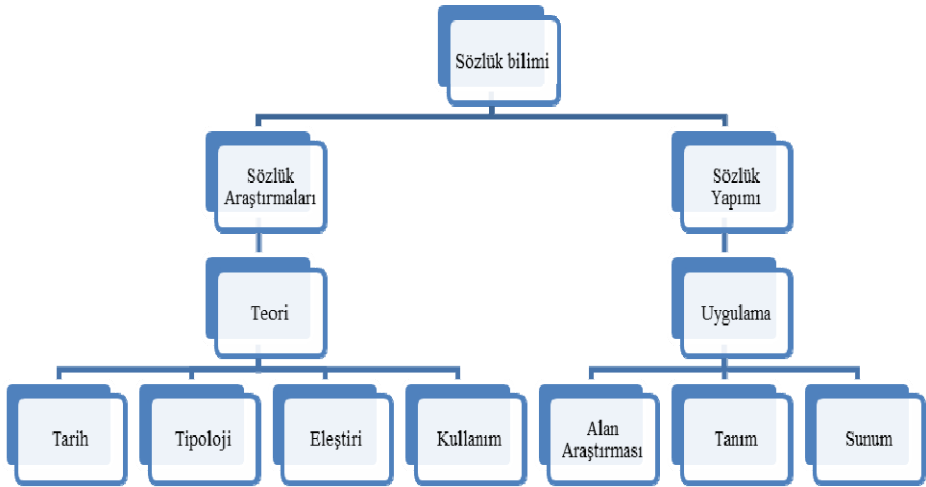
³ <https://sozluk.gov.tr/>

⁴ <https://sozluk.gov.tr/>

olduğunu belirtmektedir. Sözlük bilimsel etkinlik, üretilen akademik çalışma türüne göre çeşitli akademik disiplinlerin sonuçlarına, yöntemlerine ve teorilerine başvurmaktadır (Wiegand, 1983: 13-14).

Sözlük bilimi, Hartmann ve James’e göre ise sözlükler ve diğer başvuru çalışmaları ile ilgili mesleki etkinlik ve akademik alandır. İki temel bölümü vardır: sözlük bilimsel uygulama, sözlük yapma ve sözlük bilimi teorisi veya sözlük araştırması. Birincisi genellikle ticari kitap yayıncılığı ile ilişkilidir, ikincisi dil bilimi (özellikle sözlük bilimi) gibi disiplinlerde bilimsel çalışmalarla ilişkilidir (Hartmann-James, 2002: 85).

Hartmann ve James, sözlük bilimi şöyle bir tablo ile göstermektedir (Tablo 1):

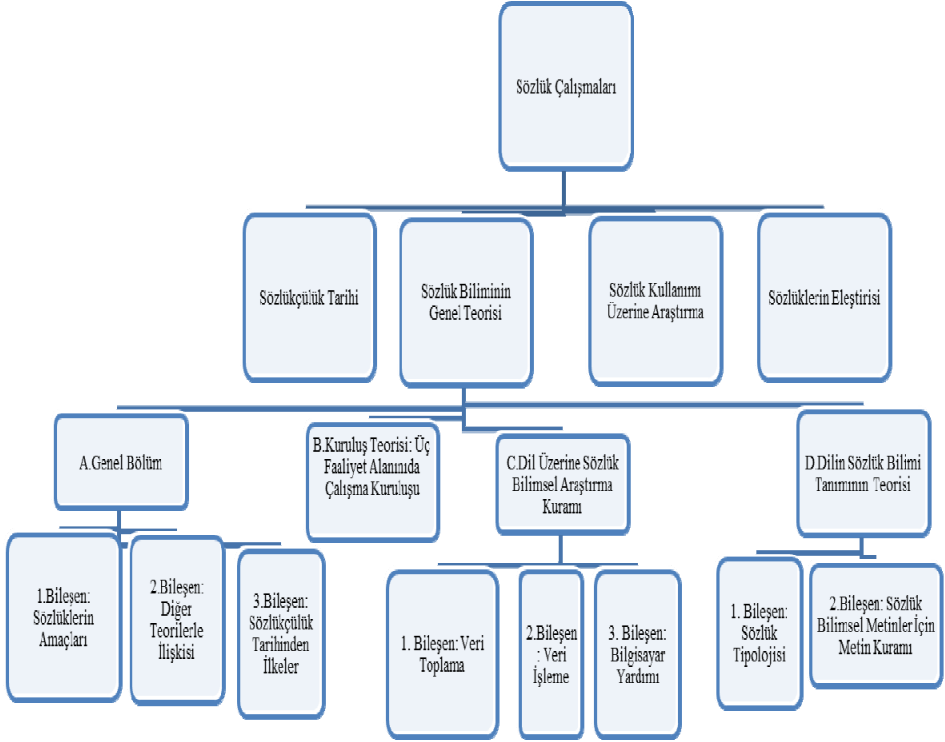

Tablo 1: Sözlük Biliminin İnceleme Alanları (Hartmann-James, 2002: 86)

Burkhanov, sözlük biliminin temel konularının sözlük biliminin bilimsel durumu, diğer dil bilimsel olan ve dil bilimsel olmayan bilimlerle ilişkisi, sözlük bilimsel araştırmanın kapsamı, sözlük bilimi çerçevesinde üretilen başvuru eserlerinin tipolojisi, sözlük bilimsel sunum teknikleri olduğunu ifade eder. Yazara göre tüm uzmanlar muhtemelen sözlük bilimi teriminin hem güncel sözlük yapma hem de sözlük bilimsel araştırma, yani sözlük oluşturma bilimi anlamına geldiğini kabul edeceklerdir. Sözlük bilimsel tanımın teorik sorunları dil bilimsel anlam bilimi, sözcük bilimi veya başka herhangi bir teorik-dil bilimsel alt disipline indirgenemez (Burkhanov, 1998: 135-136). Burkhanov’a göre geniş anlamda çok çeşitli, farklı bilgi yapılarını temsil eden ve belirli bir dil topluluğunun kültürel ve tarihî geleneklerine bağlı olarak başvuru eserlerinin yapım sürecini, sonucunu ve teorik değerlendirmesini ifade eden sözlük bilimi sözlükler, ansiklopediler, terimler dizini, kavramlar dizini, kullanım kılavuzları, bağlamli dizin gibi kaynakları incelemektedir (Burkhanov, 1998: 138).

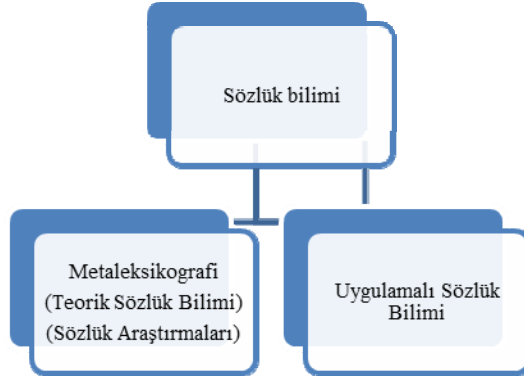
Metaleksikografi ise sözlük bilimine daha farklı bir açıdan yaklaşmaktadır. Metaleksikografi, sözlük biliminin sözlük bilimsel etkinlikleri, yani sözlük oluşturmayı ve sözlük bilimsel ürünlerin teorik incelemesini içerir (Burkhanov, 1998: 154).

Wiegand, sözlük biliminin genel bir teorisinin, sözlük bilimi uzmanlarının çalışmalarını uygun ve mümkün olan en iyi şekilde yapabilmelerini sağlamak için gereken bilginin nedenlerini sistematik olarak işlemesi ve açıklaması gerektiğini düşünür. Konu alanı sözlük biliminin önerilen yapılandırmasına uygun olarak, sözlük biliminin genel bir teorisi, aşağıdaki diyagramda gösterildiği gibi dört bileşen teoriden oluşabilir. Hem bireysel bileşen teorileri A'dan D'ye hem de bazı bileşenler nispeten bağımsız olarak geliştirilebilir (Tablo 2) (Wiegand, 1983: 14-15).

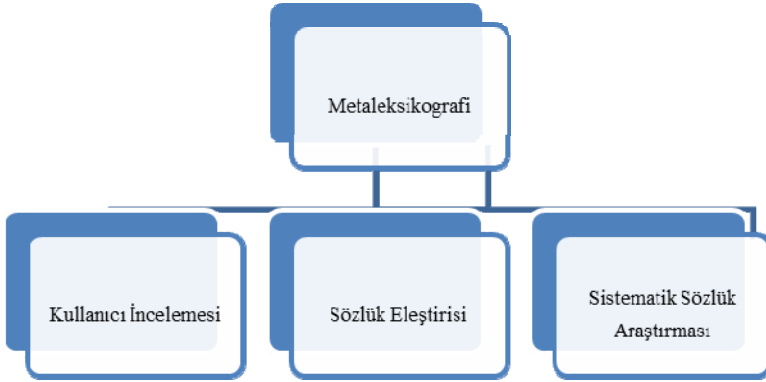
Tablo 2: Sözlük Araştırmalarının (Metaleksikografi) İnceleme Alanı (Wiegand, 1983: 15).

Bergenholtz ve Tarp'a göre ise sözlük bilimi sadece sözlük yapımı ile sınırlı değildir; ayrıca mevcut sözlükler de dâhil olmak üzere ilgili konuların teorik çalışmalarını içerir. Bu tür sözlük araştırmaları veya metaleksikografi, uygulamalı sözlük bilimi düşünülmeden gerçekleştirilebilir. Birçok metaleksikografi uzmanı hiçbir zaman bir sözlük hazırlamadı ve asla yapmayacak, ancak sözlük bilimi uzmanları hem bir sözlük tasarlamadan önce hem de derleme işlemi sırasında metaleksikografi çalışmasından faydalanacak (Bergenholtz-Tarp, 1995: 30). Yazarlar, konuyla ilgili şöyle bir tablo yapmıştır (Tablo 3):

Tablo 3: Bergenholtz-Tarp’a göre Sözlük Bilimi (Bergenholtz-Tarp, 1995: 30)

Metaleksikografide üç farklı “sütun” görülmektedir. Kullanıcı araştırması, sözlük kullanımını incelemek için teorileri ve yöntemleri formüleştirir ve sözlüklerin kullanımını geliştirmek için genel modellerle ilgili, örneğin kullanıcı kılavuzları aracılığıyla gözlemler yapar. Sözlük eleştirisi, sözlük eleştirilerinin yanı sıra mevcut sözlüklerin değerlendirilmesi için genel modellerle de ilgilidir. Sistemik sözlük araştırması, muhtemelen gelecekteki sözlüklerin tasarımına dâhil edilmesi amacıyla yeni veya geliştirilmiş teorilerin formüleştirilmesidir. Bu sütun, daha önceki sözlüklerin temelini oluşturan teorilerin yeniden yapılandırılması şeklinde tarih yazımı çalışmalarını da içermektedir. (Bergenholtz-Tarp, 1995: 31). Bu sütunlar şöyle gösterilebilir (Tablo 4):

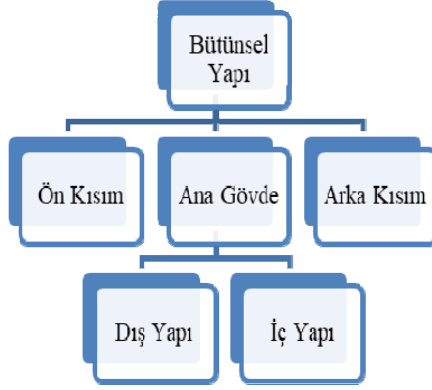

Tablo 4: Metaleksikografinin İnceleme Alanı (Bergenholtz-Tarp, 1995: 31)

Bu bilgiler doğrultusunda metaleksikografinin ilkelerine göre bir sözlüğün yapısında hangi unsurların olduğuna bakmak yerinde olacaktır.

Sözlüklerin ön kısmında yer alan bütün bilgilere rağmen sözlük bilimcilerin sözlüklerinin nasıl kullanılmasını istedikleriyle kullanıcılar tarafından gerçekte nasıl kullanıldıkları arasında bir boşluk vardır. Kullanıcılar, bir sözlüğün yapısı hakkında bir fikre sahipse istenen bilgiyi hızlı ve doğru bir şekilde alacaktır. Çünkü her tür sözlüğün belirli bir yapıya sahip olduğu düşünülür. Sadece yapının altındaki bilgiler sözlüğün ihtiyacına ve kullanımına göre değişir. Metaleksikografide bir sözlüğün yapısını ortaya

koyabilmek için üç terim kullanılır. Bunlar bütünsel yapı, dış yapı ve iç yapıdır⁵ (Singh, 2010: 2). Bu terimler şöyle gösterilebilir (Tablo 5):

Tablo 5: Metaleksikografiye Göre Bir Sözlüğün Yapısı (Singh, 2010: 2)

Bütünsel Yapı

Bütünsel yapı, bir kaynak kitabın bileşen parçalarının toplamıdır (Hartmann-James, 2002: 93). Bir sözlüğün bütünsel yapısı kabaca iki bölümden oluşur: sözlüğün ana gövdesi ve dış kısmı. Sözlüğün bu dış kısmı ön ve arka bölümün birleşimidir. Bu kısım, kapak tasarımı seçiminden büyük eklerin hazırlanmasına kadar çeşitlenir. Ayrıca dış kısmın malzemesi sözlüğün türüne, boyutuna ve içeriğine bağlı olarak önemli ölçüde değişebilir. Bazı sözlükler arka kısım olmadan da çalışır ancak çoğunun kısa da olsa ön kısmı vardır (Singh, 2010: 3).

Ön Kısım

Sözlüğün dış yapısının, merkezî sözcük listesi bölümünden önceki tamamlayıcı bileşenleridir. Genel sözlüklerdeki bu tür “ön” örnekler arasında başlık sayfası, telif hakkı sayfası ve baskı, teşekkür ve ithaf, ön söz veya giriş, içindekiler listesi, katkıda bulunanlar listesi, kullanılan kısaltmalar ve / veya resimler listesi, telaffuz anahtarı, kullanıcı kılavuzu, dilin doğası, tarihi ve yapısı üzerine notlar, sözlüğün dil bilgisi bulunur (Hartmann-James, 2002: 60).

Ön kısım dış maddenin bir sözlük, bir ansiklopedi veya başka herhangi bir başvuru çalışmasının sözcük listesinden önce eklenmiş tanıtım malzemesini içeren bir bölümünü belirtmek için kullanılır. Bu bölümde başlıca konu, editörün ön sözü, başvuru kitabının ana amacı, işlevleri, kaynakları, hedeflenen kullanıcı ve bunların yanı sıra açıklayıcı notlar veya kullanıcı kılavuzu, etiket olarak kullanılan kısaltmaların bir listesi, telaffuz simgelerinin listesi vb. yer alır (Burkhanov, 1998: 88).

Arka Kısım

Arka kısım, sözlüğün dış yapısının, merkezî sözcük listesi bölümü ile çalışmanın sonunda yer alan bileşen parçalarıdır. Genel sözlüklerdeki bu tür “yan kuruluş”

⁵ “Megastructure, macrostructure, microstructure, front matter, main body, back matter” kavramları için Didem Akyıldız Ay’ın “Tarama Sözlüğü: Sözlükbilimi İlkeleri Çerçevesinde Betimsel ve Eleştirel Bir Değerlendirme” adlı makalesindeki “bütünsel yapı, dış yapı, iç yapı, ön kısım, ana gövde, arka kısım” terimleri kullanılmıştır (Akyıldız Ay, 2017: 1-22).

örnekleri şunları içerebilir: kişi ve yer adları, ağırlıklar ve ölçüler, askerî rütbelere, kimyasal elementler, alfabetik ve sayısal semboller, müzik notaları, alıntılar ve atasözleri, dizin (Hartmann-James, 2002: 12).

Sözcük listesinin arkasına konulan dış maddenin bir kısmıdır; örneğin çeşitli ekler burada yer alır (Burkhanov, 1998: 28). Bir sözlüğün arka kısmı sözlüğün boyutuna ve kapsamına bağlı olarak hem dilsel hem de ansiklopedik bilgi içerebilir (Singh, 2010: 3).

Ana Gövde

Bir sözlüğün dış yapısının, kurucu bir parçasını oluşturmadan merkezî sözcük listesi bölümüne eklenebilecek bileşenleridir. Genel sözlüklerden örnekler arasında tanım tabakaları, haritalar veya diyagramlar, dil bilgisi terimleri veya anlam bilimsel alanlar listesi, ansiklopedik bilgiler; iki yönlü iki dilli sözlüklerde örnekler, iki bölüm arasına eklenen ifadelerin veya deyimsel ifadelerin listelerini içerir (Hartmann-James, 2002: 94).

Bir sözlüğün asıl bölümünün metni olan ana gövde dış yapı ve iç yapı olmak üzere iki bölümden oluşur. Malzemenin yapılandırılması, kullanıcılara yardımcı olması için ön kısımda sağlanan talimatlar yoluyla gösterilmek zorundadır. Talimatlar sözlüğün dış ve iç yapısını açıklayıcı tanımlar içermelidir (Singh, 2010: 4).

Dış Yapı

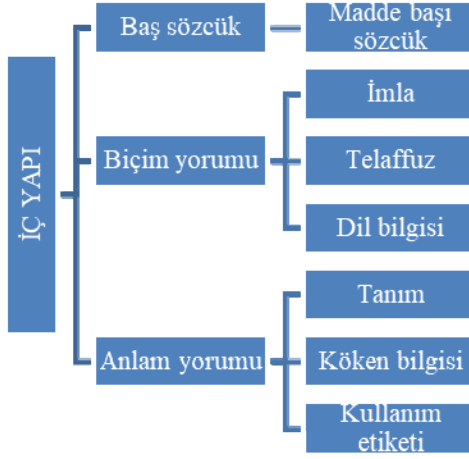
Derleyici ve kullanıcının bir kaynak kitaptaki bilgileri bulmasını sağlayan genel liste yapısıdır. Batı sözlüklerindeki en yaygın biçim, merkezî bileşeni oluşturan alfabetik sözcük listesidir (her ne kadar ana sözcükleri, örneğin tematik, kronolojik veya sıklığa göre sıralamanın başka yolları olsa da). Bu, işin önünde, ortasında veya arkasında bulunan dış maddelerle desteklenebilir (Hartmann-James, 2002: 91).

Bu sözlük bilimi terimi sözlüğün arka kısmındaki madde başlarının miktarının düzenlenmesini belirtmek için kullanılır. Dış yapının üç ana tipi vardır. a) Kavramsal: madde başları her türlü anlamsal yakınlığa göre düzenlenir. b) Alfabetik: Madde başları, bunları temsil eden grafik sözcükleri içeren her harfin alfabetik konumuna göre düzenlenir. c) Örnekemeli: Madde başı düzenlemesinde kavramsal ve alfabetik yöntemin karışımıdır. Çerçeve yapısı içindeki sözcük listelerinin sayısına bağlı olarak bir sözlükte bir veya daha fazla dış yapı olabilir (Burkhanov, 1998: 146-147).

İç Yapı

Bir kaynak ögesinin iç tasarımıdır. Genel sözcük listesinin (dış yapı) aksine, iç yapı, resmî ve anlamsal özellikleri (yazım, telaffuz, dil bilgisi, tanım, kullanım, köken bilgisi) hakkında yorumlarla, başlık hakkında ayrıntılı bilgi sağlar. Başlığın birden fazla anlamı varsa, bunların her biri için bilgi verilir (alt madde). Sözlükler, sağladıkları bilgi miktarına ve bunları giriş metninde nasıl sunduklarına göre değişir. Kullanıcılar, iç yapının karmaşıklıklarını takip etmek için yeterli başvuru becerilerine sahip olmayabilir ve gerekli ayrıntıları bulmak ve çıkarmak için açık bir rehberlik ve / veya talimat gerektirebilir (Hartmann-James, 2002: 94).

Hartmann ve James iç yapıyı şöyle göstermektedir (Tablo 6):

Tablo 6: İç Yapının Unsurları (Hartmann-James, 2002: 94)

Burkhanov'a göre bu terim, bir sözlüğün bireysel alt bölümlerinde sağlanan sözlük bilimsel verilerin düzenlenmesini tanımlamak için kullanılır. Sözlük maddelerinin ve girişlerinin iç yapısı evrensel niteliktedir ve büyük ölçüde sözlük bilimi geleneği tarafından belirlenir (Burkhanov, 1998: 155).

Standart sözlük uygulamasına göre, dil bilgisi genellikle madde başından hemen sonra ortaya çıkar. Dil bilgisi alanı sözcük sınıfı, cinsiyet, şekil bilgisi ve söz dizimi hakkında bilgi verebilir (Bergeholtz-Tarp, 1995: 200).

Bir sözlükteki iç yapı sözlükbilimsel olarak şu bilgileri içerir: imla, telaffuz, harf çevirisi, vurgu, tonlama, dil bilgisi sınıfları, çekim ve türetme, köken bilgisi, anlam tanımlaması, farklı anlamlar, şekil ve anlam olarak geçirdiği değişiklikler, eş anlamlılar, zıt anlamlılar, alt anlamlılar, sözcük grupları, deyimler ve atasözleri, alıntılama, örnekler, kullanım, kavram alanı, kullanım seviyesi ve resimsel bilgi (Singh, 2010: 6).

İnceleme

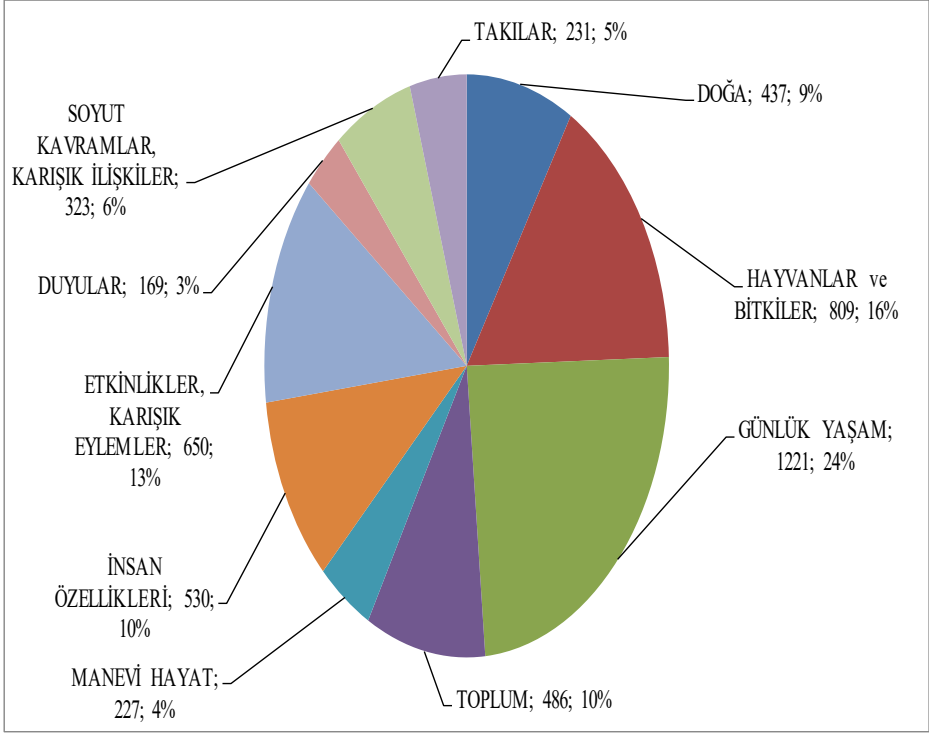
1. El Yazma Nüshanın Yapı Özellikleri

1.1. Bütünsel Yapı (Mega Structure)

DLT'de yer alan sözcükler onun bir derlem sözlüğü olduğunu kanıtlar niteliktedir. Çünkü eserin söz varlığı çeşitli Türk boylarından derlenen sözcüklere dayanmaktadır. Kaşgarlı Mahmud, XI. yüzyıl Türk dünyasının diyalektlerinde yer alan sözcükleri derleyerek bunlara eserin yer vermiştir.

DLT'de konularına göre sözcüklerin dağılımına bakıldığında çok geniş bir yelpazenin olduğu dikkat çekmektedir. Dankoff-Kelly yayınının III. cildinde bununla ilgili etraflı bir inceleme yapılmıştır. Buna göre DLT'deki sözcükler *doğa* (astronomi, hava, zaman, aydınlık ve karanlık, arazi özellikleri, dağ ve vadi, yol, su, ıslak ve kuru, akış vs., ateş), *hayvanlar ve bitkiler* (yaşam ve ölüm, hayvanlar, hayvan adları, hayvan özellikleri, hayvan renkleri ve işaretleri, hayvan hastalıkları, hayvanların yaşam ortamı, anatomi, vücut, deri, ten, saç vs., vücut bölümleri, iç organlar ve sıvılar, hayvan ürünleri ve salgıları, bitkiler, ağaçlar ya da çalılar, bitki parçaları, meyveler, kabuklu meyşerler, etli ve zarlı kabuksuz meyveler, tohum, tane, tahıl), *günlük yaşam* (ziraat,

bağcılık, yiyecek, yemekler, et, yağ, kemik, yiyecek hazırlama, erişte, tutmaç, ekme, hamur işi, ekme hazırlama, çeşni, baharat, süt ürünleri, kuru meyve, içecekler, sıvılar, hayvan yiyeceği, kaplar, yaşam ortamı, yapı, evin bölümleri, çadır, gölgelik, çardak, ev gereçleri, mezar, türbe, ahır vs., giysi, dokumalı kumaşlar, taraklama, bükümlü iplik, iplik eğirme, dokuma, boyama, dikiş, deri, tabaklama, elbise, süsleme, giysi, aksesuarlar, ayakkabılar, başı kaplayan şeyler, saç stili, takı, ziynet, gezi, taşıma, binme, biniş takımı, gemi, yarış, kavga, av, yarışma ve oyunlar, anlaşmazlık ve kavga, askerler ve taktikler, silah ve zırh, okçuluk, av, tuzak, mal mülk ve ekonomi, para, ticaret, kira, kazanç, borç, ödünç para, miras, hırsızlık ve yağma, hastalık, güçsüzlük vs., mide rahatsızlıkları, zehirler, soğuk algınlığı, tıkanıklık, hastalık, kafa ve deri hastalıkları, yara, ağrı, tedavi, ilaç, cinsellik, üreme), **toplum** (akrabalık, soy, evlilik, boşanma, akraba toplulukları, insanların yaşları, kişisel ve sosyal statü, erkek isimleri, köleler ve hizmetçiler, köle isimleri, soyluluk, rütbe, unvanlar, onursal isimler, saltanat, kraliyet, devlet işleri, hukuk, adalet, hediyeler, misafirler, ulak, rehber, itaat ve hizmet, itaatsizlik ve isyan, anlaşma, barış ve sükûnet, yardım ve dostluk, çalışma, beceri, şehir vs.), **manevi hayat** (remiz, isim, konuşma, okuma ve yazma, şiir, müzik vs., din, talih vs, şeytan vs., kehanet, garip madenler, bitkiler, hayvanlar), **insan özellikleri** (fiziksel nitelikler (akli nitelikler, ahlaki nitelikler, duygusal nitelikler, istek, aşk, umut vs., ferahlık, sevinç, yüksek moral, arkadaşlık ve yalnızlık, merhamet, üzüntü, endişe, pişmanlık, korku, öfke, küfür vs., gayret, zorluk, cefa, yetenek, cesaret, saflık, temizlik, yıkama, temizlik, bedensel tepkiler ve işlevler, yeme, sindirim vs., tükürme, gülme, ağlama), **etkinlikler; karışık eylemler** (bedensel hareketler, hareket ve dinlenme, hareket, gidiş vs., yüzme, gönderme, sürme, atma, vurma, verme, alma, koyma, yapma, büyüme, düzeltme, bozma vs., gözetme, hazırlama vs., bağlama, bir araya getirme, ayırma, ip vs., sınırlandırma, dizginleme, toplama, dağılma, şiddet, ezme vs., delme, delik, kesme, kesme araçları, kazıyarak temizleme, kazıma, yayma vs., bölme, parçalama, ezme, uzatma, yırtma, dökme, seçme, dönme, kuşatma, vurma, kaçırma, doğru yolu gösterme, yoldan sapma, karıştırma, şaşırtma, arama, bulma, takip etme, örtme, gizleme, ekleme, yapıştırma, taşıma, destekleme, güvenme, destek, kürsü, sopa, çubuk, açma, kapama, başlama, bitme), **duyular** (görme, renk, duyma, sesler ve gürültüler, hayvan sesleri, yüksek sesle konuşma vs., koku, tatma, dokunma, sıcak ve soğuk), **soyut kavramlar; karışık ilişkiler** (genel kavramlar, benzerlik, farklılık, sayı, parça, kısım, topluluk, insan toplulukları, mesafe, ağırlık, miktar, boyut, yön, şekil, sivri, keskin, dokuma, giyim, iyi, güzel, kolay), **takılar** (yansıma, hayvan hitapları, hayvan sesleri, ünlemler, vurgular, seslenmeler, soru, zamirler ve koşaçlar, ekler, dil bilgisel sözcükler, ilişkisel terimler, varlıksal terimler, olumlu ve olumsuz cevaplar, zaman, çeşitli şeyler, hakaretler, çirkin sözler) (Tablo 7) (Dankoff-Kelly, 1985: 246-275).

Tablo 7: DLT'deki Sözcüklerin Konularına Göre Dağılımı (Dankoff-Kelly, 1985: 246-275)

DLT'nin el yazma nüshası 319 varaktan oluşmaktadır (Dankoff-Kelly, 1982: 1). Bu nüsha, Muhammed bin Ebî Bekr bin Ebi'l-Feth es-Savî tarafından istinsah edilmiştir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: xxxvi).

1.2. Ön Kısım (Front Matter)

El yazma nüshada sırasıyla şu bölümler yer almaktadır:

El yazma nüshanın birinci sayfasında başka bir deyişle kâğıdın arka tarafında bir imza ile makale bulunmaktadır. İmzada “darya hatibinin oğlu” ifadesi yer almaktadır. (Bilge, 1939: 355). Yazmadaki makale şudur (Şekil 1):

ايضاً الذى يدلك على جهله بالتركية هو ان يحضر من يعرف التركية و يقرأ عليه من الفاظه فان انكرها وقال ليس هذا
 يكلامنا عرفت ان القائل انه بلغة التركية جاهل بالتركية على ان اللفظة القيجاقية اذ انطقت بها التركان لا يخرجها ذلك عن
 كونها قيجاقية وقد وقع ذلك في الفاظ كثيرة استعمالها التركان والقفجاق بصيغة واحدة واما ما يدل على جهله
 لقجاقية و اسمارها و امثالها ان غالب من يحيى من تلك البلاد يحيى صغيراً و معلوم ان الصغير لا يحيط بلغة قومه
 لا ولا الكبير ايضاً لاناراً كثيراً من يولد في بلاد العرب و يشتغل بالعلم ثم عليه الالفاظ الكثيرة من العربية لا يعرفها معنى
 حتى يتطلبه في الكتب لابل قد يسمع اللفظة من الكتاب العزيز [*] حتى يتطلبه في الكتب ايضاً و لعمري اذا سأت كثيراً
 من المستعربين بل من الفقهاء عن قوله عزوجل فضحكت فبشرناها بالسحق وعن قوله عزوجل اتينون بكل ربيع آية تعبتون
 لا يعلم ان الضحك . . . (١) و الربيع المكان المرتفع و الآية العلامة و امثال هذا كثير و اذا كان التقصير قد وقع . . . (٢)
 الفاظ كتاب الله عزوجل مع ان الله تعالى حض على تدبره و معرفته فاما لك بلغة قوم آخرين . . . (٣) مع ان تأملت
 بمصنفات كثيرة في التركية مع علمى باللسان فلم اراجع منه ولا اكثر . . . (٤) ولا يعرف قدره الا من كان متميزاً
 في لغة الترك فرحم الله مؤلفه . . . (٥)

Şekil 1: Yazmada “darya hatibinin oğlu” ifadesinin yer aldığı makale (Bilge, 1939: 356).

Bu bölüm, DLT’ye ait olmamakla beraber 15 satırdan oluşan bir açıklama, açıklamanın ilk satırlarıyla ilgili küçük bir not ve kitabın 1400 yılındaki sahibiyle ilgili bir bilgiyi içermektedir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: xxxvii). Tercümesi şöyledir:

Bu kitap Türkmen dilindedir diyene dönüp bakmamak gerekir. Bunu söyleyen ne Türk dilini ne de Türkmen dilini bilmektedir. Bu şahsın Türkmen dilinde cahil olduğunu kanıtlayanın yolu, Türkmen dilini bilen birini getirtip (kitaptan) bazı sözleri ona okumaktır. Eğer (Türkmenceyi bilen kişi) “hayır, bu bizim konuşmamız değildir” derse anlarsın ki kitabın Türkmence olduğunu iddia eden kişi Türkmen dilinde cahildir.

Eğer Kıpçakça bir sözü bir Türkmen söylerse bundan, bu söz Kıpçakça değildir sonucuna varılamaz. Çünkü pek çok sözü Türkmenlerle Kıpçakların aynı şekilde kullandıkları bir vakiadır.

Onun Kıpçakçada da, (Kıpçak) şiir ve atasözlerinde de cahil olduğunun delili ise şudur: O ülkelerden gelenlerin çoğu küçük yaşta gelirler. Küçüklerin kendi kavminin dilini kapsamlı olarak bilmedikleri de malumdur. Büyükler bile öyledir. Biz Arap ülkelerinde doğup ilimle uğraşan nice insanlar gördük ki önlerine çıkan pek çok Arapça kelimenin anlamını bilmezler ve onu kitaplarda (sözlüklerde) ararlar. Hatta Kitâbu’l-Azîz’den (Kur’an’dan) kelimeyi işitir; (onun anlamını bile bilmez) ve onları da kitaplardan arar. Ömrüm üzerine yemin ederim ki Araplaşanların çoğuna, hatta onların fakihlerine bile Azze ve Celle’nin fe-zaḥiket fe-beşşernâh bi-İşḥâq (biz ona İshak’ı müjdeleyince güldü. Kur’an: 11-71) ve yine Azze ve Celle’nin e-tebnüne bi-kulli rî’in âyeten ta’beşüne (siz her yüksek yere bir alamet bina ederek boş şeylerle uğraşmıyor musunuz? Kur’an 26-128) sözlerini sorsan, “zaḥik”in “ay başı” olduğunu, “rî” kelimesinin “yüksek yer”, “âyet”in de “alamet” olduğunu bilmez. Böyle örnekler çoktur. Azze ve Celle’nin kitabında bile pek çok kelimeye kusur işlenmişse –ki yüce Allah onlar üzerinde yoğunlaşmamayı ve anlamamayı yasaklamıştır– başka bir kavmin dilinde ne olacağını sen düşün!... Pek çok Türkçe eser tetkik etmeme ve bu dildeki ilmime rağmen bundan (bu kitaptan) daha toparlayıcı olanını görmedim ve (bundan)... daha çok... olanı yoktur. Türk dilinde seçkin olmayan kimse bunun değerini bilemez. Allah rahmet eylesin ve onu (müellifi) bağışlasın. (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: xxxvii).

Giriş: DLT, besmele ile başlamaktadır. Besmeleden sonra Allah’a ve peygambere övgü bölümü yer almaktadır:

Çok erdemli, güzel eylemlili Allah’a hamd olsun! En sağlığının hasta, en doğru konuşanın kekre olduğu bir zamanda (Kur’an’ı) indirerek bildirmek ve açıklamak üzere Muhammed’e Cebrail’i O gönderdi. Onda açıklanmıştır haram ve helal. Odur yolu gösterecek kılavuz ve meş’al. Allah’ın duası, tertemiz olan ve bütün hayırları kendilerinde toplayan peygamber ve sülâlesinin üzerine olsun; selâmet içinde olsunlar! (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 1).

Amaç: Kaşgarlı Mahmud, konuya Türklerle ilgili övgü bölümü ile girmektedir. Yazar, Tanrı’nın Türkleri zamanın hakanları yaptığını ve Türklerin dünyaya hükmetmelerinden dolayı Türkçeyi öğrenmenin âdeta bir zorunluluk olduğunu belirtir. Bu düşüncesini desteklemek için bir imamdan duyduğu “Türk dilini öğreniniz, çünkü onların çok uzun sürecek saltanatları vardır” şeklindeki hadisi aktarır. Eğer hadis doğru

ise Türkçeyi öğrenmenin vacip olduğunu; değilse de aklın bunu emrettiğini söyleyerek okuyucularını niçin Türkçe öğrenmeleri gerektiği konusunda ikna eder (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 1-2). Ayrıca Kaşgarlı Mahmud, Türk lehçelerinin bir yarışta iki at gibi Arapçaya ayak uydurabildiğini gösterebilmek için eserini yazdığını söyler. Türkçe çalışmaları sadece dinî ve kullanışlı olduğu gerekçesiyle tavsiye etmez. Türkçenin zenginlik ve zorluk bakımından Arapçaya eşit olduğunu düşünmektedir. Bu yüzden çalışmasını tamamen düşünsel gerekçelerle önerir (Dankoff-Kelly, 1982: 41).

Kitabın adı: Kaşgarlı Mahmud, Türklerin içinde Türkçeyi en mükemmel şekilde bilenlerden olduğunu söyleyerek kitabının adını *Dîvānu Luġāti't-Türk* (Türk Lehçelerinin Divanı) olarak zikreder (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 2).

Kitabın kime sunulduğu: Kaşgarlı Mahmud, eserini Ebu'l Kasım Abdullah'a sunmuştur:

Kutsal Yalavaç postunda oturan, Hâşim soyundan, Abbas oğullarından imam bulunan ulumuz, efendimiz Ebül Kasım Abdullah katına armağan ettim ki imanı olanların Beyi ve Tanrının Halifesi olan Muhammedül Muktedî biemrillâhın oğludur. Tanrı onun durumunu sürekli yücelikte, ömrünü rahat ve gönüllük içerisinde uzun eyliye; onun egemenlik temellerini –büyüklük koşucuları meydanında– koşar durur bir yükseklikte yerleştirsün; buyruklarını, Âdem oğulları onun cömertliği bolluğunda yaşayıp duracak bir iyilikte –yıldızlarla yaşar bir kutlulukta, oku saplanır bir yöneltide, utku yüceliği kendisinden ayrılmıyan bir dost ile tepelemiş, horlukla düşüp kalmış bir düşman karşısında– yükseltsün; gölgesini, kudretini, iyiliğini, görklüğünü, bayarlığını Müslümanlar üzerinden eksik etmesin. (Atalay, 2006-I: 5).

Kitabın düzenleniş biçimi: Kaşgarlı Mahmud, sözlüğünde Fârâbî'nin Dîvânü'l-Edeb fi-Beyâni Luġati'l-Arab adlı eserini örnek almıştır. Fârâbî'nin kitabı altı bölüme ayrılmıştır: Salim, muzaaf, misal, zevâtü's-selâse, zevâtü'l-erba'a, hemze. Bu bölümler de kendi içlerinde “isimler” ve “fiiller” olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Yazar, Fârâbî'nin uyguladığı bu yöntemi Türkçeye uyarlamıştır. Örneğin “gunne”li ve “sükûn”lu sözcükler Arapçada yoktur. Ancak DLT’de bu bölümler de vardır (Dankoff-Kelly, 1982: 32-33).

Kaşgarlı Mahmud, kitabı harf sırasına (Arap alfabesindeki harf sırası) göre yazmıştır. Bunları yazarken hikmet, seci, atasözü ve şiiirlerden yararlandığını söylemektedir. Yazar, eserini sekiz kitapta topladığını belirtmektedir. Bunları şu şekilde göstermiştir:

Birinci: Hemze Kitabı

İkinci: Salim Kitabı

Üçüncü: Muzâaf Kitabı

Dördüncü: Misal Kitabı

Beşinci: Üçlüler Kitabı

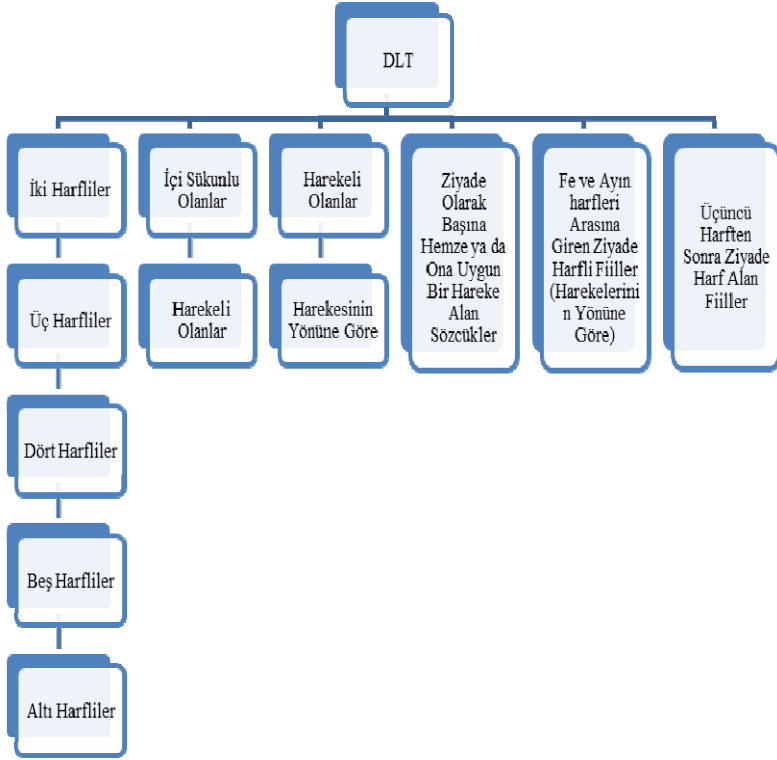
Altıncı: Dörtlüler Kitabı

Yedinci: Gunne Kitabı

Sekizinci: İki harekesiz harfin birleşmesi kitabı (Dankoff-Kelly, 1982: 32; Atalay, 2006-I: 5-6; Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 2).

Kaşgarlı Mahmud, bu kitaplardan ilk yedisini baplar şeklinde isimler ve fiiller olarak ikiye ayırarak ele almıştır. İsimleri fiillerden önce alan yazar bapları Arapça terimlerden yararlanarak yazmıştır. Yöntem olarak ise Halil’in Kitābu’l-Ayn adlı eserini esas almıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 2).

Yazarın sözcükleri sıralarken kullandığı sistem sırasıyla şöyle gösterilebilir (Tablo 8):

Tablo 8: DLT'nin Yapısı (Atalay, 2006-I: 23, Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 8)

Kaşgarlı Mahmud, sözlüğün yapısını daha önce yapılmamış bir yöntemle kurgulamıştır. Sözlük maddelerini açıklayıcı örneklerle vererek kuralları kendisi koymuş ve kitabın örnek teşkil etmesi için bu yöntemi kullanmıştır (Atalay, 2006-I: 7; Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 3).

Kitabın içeriği: Her bir boydan derlediği sözcüklerde türemiş olan sözcükleri değil sözcük köklerini almıştır. Bu sözcüklere ait olduğu boylardan şiir ve atasözü vb. örnekleri koymuştur. Ayrıca yazar, eserinde Türk lehçelerini toplamıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 3). Kaşgarlı Mahmud, kitabın düzenleniş biçimini de Tanrı'dan yardım dileyerek dua kısmıyla bitirmektedir (Atalay, 2006-I: 8).

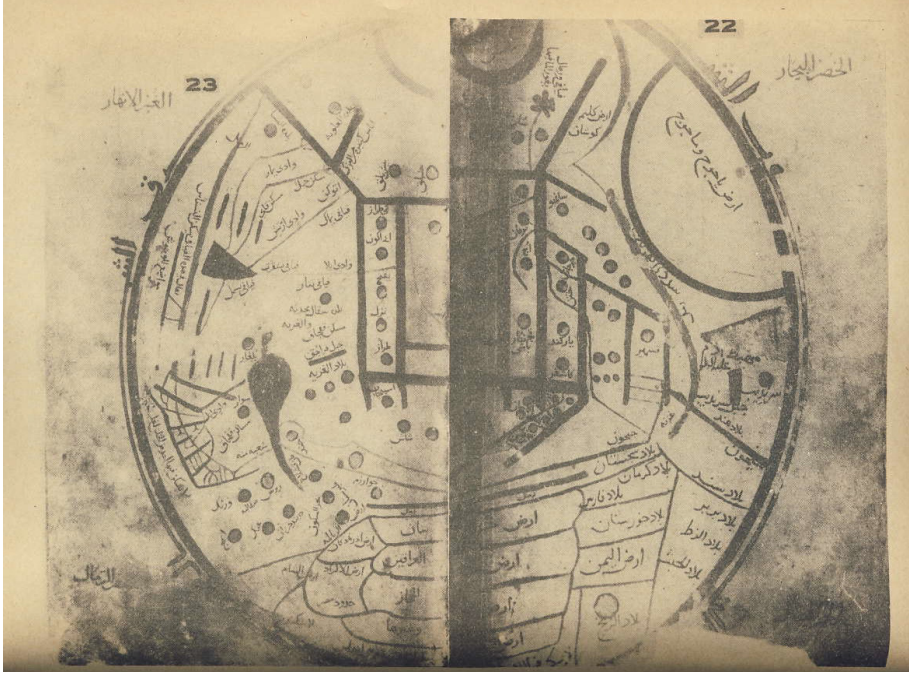
Yazar, dua kısmının ardından yukarıda adı verilen sekiz kitaba geçmeden önce ayrı on üç başlık altında açıklayıcı bilgiler vermiştir. Bu bölümde ayrıca bir de Türk dünyası haritası yer almaktadır. Bunlar;

1. Türk lehçelerinde kullanılan harfler

2. Fiilden türeyen isimler
3. Bir sözcüğün kaç harfle kurulabileceği
4. İsimlerin ziyadeleri
5. Fillere yapılan ziyadeler ve fiillerin kuruluşu
6. Sözcük yapılarından bazılarının önce bazılarının sonra yazılması
7. Harflerden bazılarının önce bazılarının sonra yazılması
8. Sıfat olarak kabul edilmeyen sıfatlar
9. Master olarak kabul edilmeyen masterlar
10. Kitapta söylenenler ve söylenmeyenler
11. Türklerin boyları
12. Türk Lehçeleri
13. Türk lehçelerinin farklılıkları

(Atalay, 2006-I: 8-31, Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 4-12)

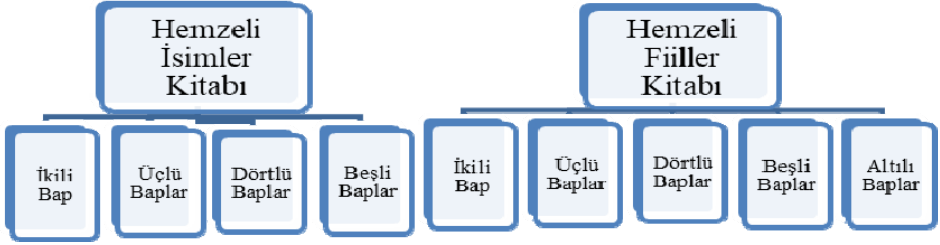
DLT'nin ön kısmının taşıdığı önemli özelliklerin başında Kaşgarlı Mahmud'un Türklerin yaşadığı yerleri gösteren bir haritasının bulunmasıdır (Şekil 2):

Şekil 2: Kaşgarlı Mahmud'un Türklerin yaşadığı yerleri gösteren haritası (DLT Tıpkıbasım, 1941: 22-23).

1.3. Ana Gövde (Main Body)

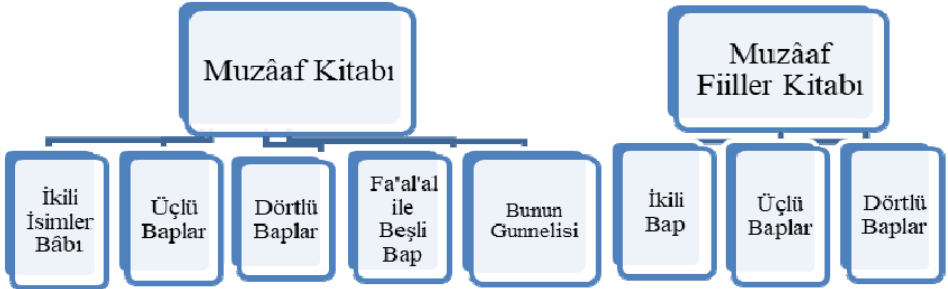
DLT'nin ana gövdesi sekiz kitaptan oluşmaktadır. Her bir kitap Arap alfabesinin harf düzenine göre sıralanmıştır. İlk yedi kitap kendi içinde isimler ve fiiller olmak üzere iki başlıkta ele alınmıştır. DLT'de yer alan ana başlıklar şöyle tablolar şeklinde gösterilebilir (Tablo9-16):

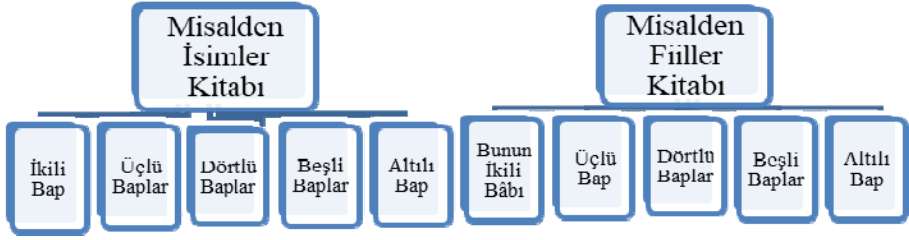
Tablo 9: Hemze Kitabı (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: cvi-cx)

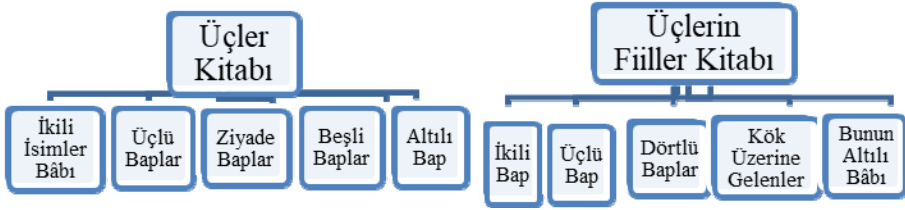
Tablo 10: Sâlim Kitabı (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: cx-cxi)

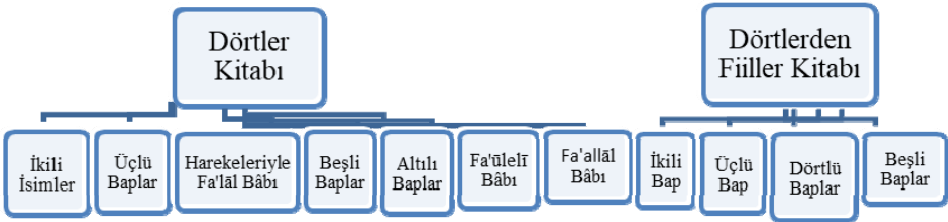
Tablo 11: Muzâaf Kitabı (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: cxi-cxii)

Tablo 12: Misal Kitabı (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: cxii-cxiv)

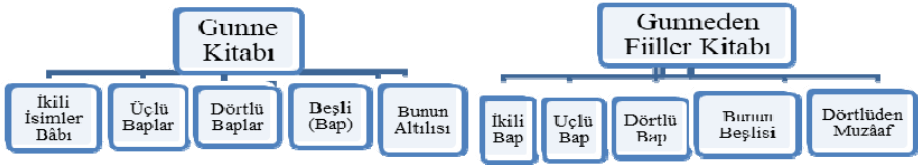

Tablo 13: Üçlüler Kitabı (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: cxiv-cxv)

Tablo 14: Dörtlüler Kitabı (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: cxv-cxvi)

METALEKSİKOĞRAFİNİN DEĞERLENDİRME ÖLÇÜTLERİ TEMELİNDE DIVÂNÜ LUGÂTİ’T-TÜRK’ÜN EL YAZMA NÜSHASI

Tablo 15: Günne Kitabı (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: cxvi-cxviii)

Tablo 16: İki Harekesiz Harfin Birleşmesi Kitabı (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: cxviii-cxix)

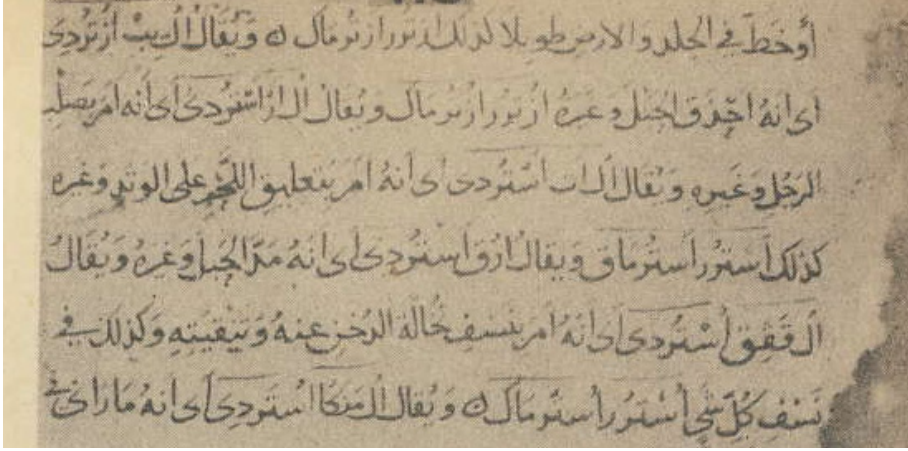
DLT’de Kaşgarlı Mahmud’un bölümlere ayırdığı kitaplarda bulunan sözcük sayıları şöyledir (Tablo 17):

DLT’deki Kitap Adları	Sözcük Sayıları
Hemzeli İsimler Kitabı	986
Hemzeli Fiiller Kitabı	795
Sâlim İsimler Kitabı	1714
Sâlim Fiiller Kitabı	1234
Muzâaf Kitabı	57
Muzâaf Fiiller Kitabı	336
Misalden İsimler Kitabı	365
Misalden Fiiller Kitabı	302
Üçler Kitabı	448
Üçlerin Fiiller Kitabı	130
Dörtler Kitabı	241
Dörtlerden Fiiller Kitabı	511
Günne Kitabı	223
Gunneden Fiiller Kitabı	104
İki Sâkini Birleştiren Kitap	173
TOPLAM	7619

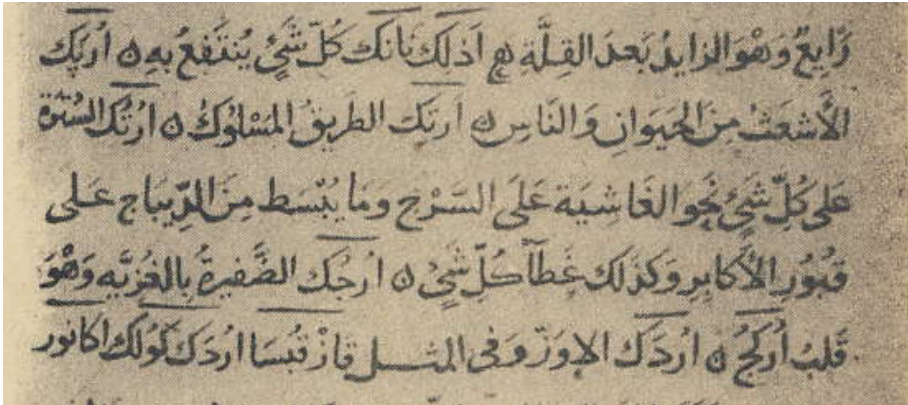
Tablo 17: DLT’deki Her Bir Kitapta Yer Alan Sözcük Sayıları

1.4. Dış Yapı (Macrostructure)

El yazma nüshada madde başlarının sıralaması Arap alfabesinin harf sırasına göre'dir. Ancak madde başları satır başında verilmez aynı satır içinde birbirini takip ederek verilir. Ortasında nokta bulunan bir yuvarlak madde başlarını birbirinden ayırmaktadır. Yeni madde başı olan sözcüklerin üstü kırmızı çizgiledir. Fiillerde ortası noktalı yuvarlaklardan sonra "we yuqālu (ve denir)" ifadesi bulunmaktadır (Şekil 3-4)(Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: lviii).

Şekil 3: Fiillerin verildiği bir sayfadan örnek bölüm (DLT Tıpkıbasım, 1941: 118).

Şekil 4: İsimlerin verildiği bir sayfadan örnek bölüm (DLT Tıpkıbasım, 1941: 64).

Kaşgarlı Mahmud, DLT'yi Halil'in Kitābu'l-Ayn adlı eserini örnek olarak düzenlediğini belirtmiştir (Dankoff-Kelly, 1982: 71; Atalay, 2006-I: 6; Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 2).

Arapların önemli dil ve edebiyat bilginlerinden olan Halil b. Ahmed, Kitabu'l-Ayn adlı ünlü sözlüğünü sözlükçülük ekollerinden "kalbetme ekolü"ne göre hazırlamıştır. Bu ekolde sözcüklerin kök harflerindeki ünsüz harfler temel alınmaktadır. Halil b. Ahmed sözlüğünde madde başı sözcüğün anlamını verdikten sonra sözcükte bulunan

harflerin yerlerini değiştirerek ortaya çıkan yeni sözcüklerin de anlamlarını açıklamıştır (Alpak, 2006: 48). Halil b. Ahmed’in bunu yapmasının sebebi dilde yer alan bütün sözcükleri içeren bir sistem denemek istemesidir. Harflerin dizilişini ise onların boğumlanma noktalarını dikkate alarak sıralamıştır (Topuzoğlu, 1997: 310).

Kaşgarlı Mahmud ise her ne kadar Halil b. Ahmed’i örnek aldığını belirtse de ondan daha doğru bir iş yaptığını söyler. Bazen kullanılmayan sözcükleri yazmak gönlünden geçse de bunu yapmadığını çünkü böylece sözcükleri bulmanın daha kolay olacağını ve sözü kısa tutmak için bu yolu tercih ettiğini söylemiştir (Dankoff-Kelly, 1982: 71; Atalay, 2006-I: 6-7; Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 2).

Kaşgarlı Mahmud DLT’yi oluştururken tamamen Halil b. Ahmed’in sistemine sadık kalmamıştır. Yukarıda bahsedildiği gibi Halil b. Ahmed “kalbetme ekolu”nü tercih etmiştir. Ancak Kaşgarlı Mahmud eserini oluşturan madde başlarını hem “kafiye ekolu”ne hem de “alfabetik ekol”e göre sıralamıştır.

Aslında Kaşgarlı Mahmud her ne kadar Arap sözlükçülüğünden etkilense de Türkçenin özelliklerini net bir şekilde ortaya koyabilmek için kendi dilinin özellikleri doğrultusunda değişiklikler yapmıştır (Nalbant, 2008: 161).

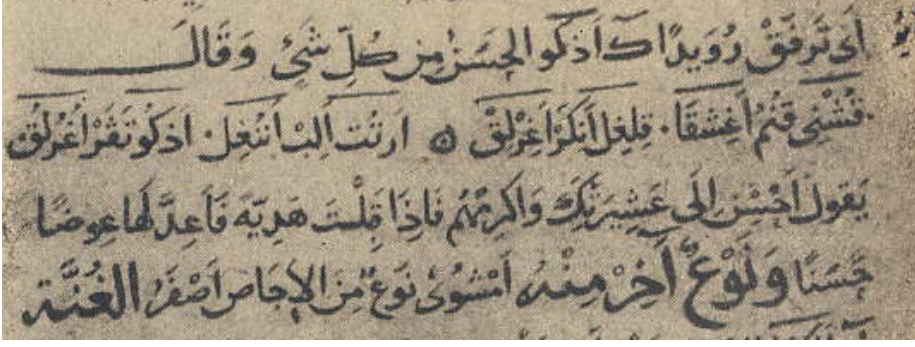
“Kafiye ekolu”nde sözcükler “bab” adı verilen son harfe göre düzenlenir. Bu tür bir sözlükten sözcük arayan kişi bunun son harfine bakarak sözcüğü bulmalıdır. “Alfabetik ekol”de ise sözcüğün kök harfinden başlayarak madde başları oluşturulmaktadır. Bu ekolde sözlükler, sözcüklerin ilk harfini temel almaktadır. Ama bazı sözlüklerde ilk harfin yanında ikinci ve üçüncü harf de alfabetik olarak sıralama tercih edilmektedir (Alpak, 2006: 49-50).

Kaşgarlı Mahmud, DLT’de madde başlarının düzenlenişiyle ilgili şöyle bir bilgi vermiştir:

Önce iki harflilerden başladık, sonra üç, dört, beş, altı harflileri söyleyeceğiz. Ortayı sakın olanları önce yazıp, sonra da türlü harekeyle harekelenmiş olanları sıralıyacağız. Daha sonra baş tarafına ziyade harf getirilmiş olanları –ki o da “ı = hemze” ve hemzeye benzer harflerdir– söyleyeceğiz. Ondan sonra baş tarafına, ortasına ve sonuna ziyade harf getirilen kelimeleri anlatacağız. Haber vermiş olduğumuz kelime yapılarında yol, böyledir. Her kitapta, genel olarak, isim yapıları için tuttuğum yol budur. Edebiyatçılara uymuş olmak, Arapça kelimelerin binasına benzetmek için önce sonu ۰ olan isimleri yazacağız, sonra bütün hece harflerini bitirinceye değin ilerleyip gideceğiz. Bununla beraber kelimelerin başı ile sonu göz önüne alınacaktır. Hangi harf, hemzeye daha yakınsa, yazıda, onu ötekilerden önce koyduk ve kelimeler arasında “واو عاطفه” vavı âtifa” kullanmadık; çünkü Türk dilinde bunun yeri yoktur, bunu anla! (Atalay, 2006-I: 23).

DLT’deki madde başı seçimine bakıldığında bir dili öğretmek esas alındığı için oldukça geniş bir çerçevenin çizildiği dikkat çekmektedir. Eserdeki madde başları coğrafi yerler de dâhil olmak üzere özel adlar, tarım, hayvancılık, avcılık, meslek adları, giysi, süs, eşya, alet, silah, yemek, oyun, hastalık, ilaç adlarından oluşmaktadır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: xvii-xviii).

Kaşgarlı Mahmud, DLT’de isim madde başlarını çoğunlukla tek sözcük olarak vermiş ve üstünü kırmızı bir çizgiyle çizmiştir (Şekil 5) (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: lviii).

Şekil 5: DLT'deki isim madde başı örneği (DLT Tıpkıbasım, 1941: 70).

Tıpkıbasımdan alınan bölümde “edgü” sözcüğü açıklanmaktadır:

أَذْكَوْ

edhgü: İyi, güzel. Şu parçada da gelmiştir:

Koşnu konum ağışka

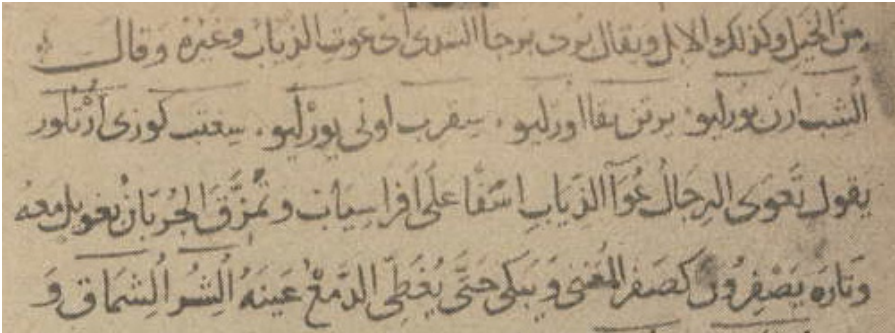
Kılgıl anar ağırlık

Artut alıp anungil

Edhgü tawar ogurluk

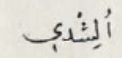
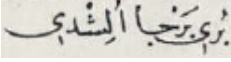
“Konuya, komşuya ve hısumına iyilik et, onları ağırla, armağan alıp güzel, uğurlu mallar hazırla!” (Hısumlarına ihsan et, onlara ikram kıl! Bir hediye alırsan daha iyi karşılık hazırla!) (Atalay, 2006-I: 114-115).

Fiil madde başlarında ise dikkat çeken nokta fiillerin yalnız değil cümle içinde verilmesidir. Çünkü Arap sözlükçülük geleneğinde fiiller görülen geçmiş zamanın üçüncü tekil şahsında çekimlenerek verilmektedir. Bundan dolayı da fiilin cümle içinde verilmesi gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Kaşgarlı Mahmud, DLT’de fiilin Arapça anlamını verdikten sonra bu fiilin geniş zamanda çekimiyle beraber mastarını vermektedir. Arapçada ı, e, ü, o, ö sesleri bulunmadığı ve bunlar üstün, ötre ve esre ile karşılandığından dolayı Kaşgarlı Mahmud fiilin mastarını da vermeyi uygun görmüştür (Şekil 6) (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: lviii-lix).

Şekil 6: DLT'deki fiil madde başı örneği (DLT Tıpkıbasım, 1941: 104).

Tıpkıbasımdan alınan bölümde “ulış-” sözcüğü açıklanmaktadır:

 ulışdı: “ bōri barça ulışdı =bütün kurtlar uluştu”. Başkası da böyledir. Şu parçada dahi gelmiştir:

Ulışıp eren bōrleyü

Yırtın yaka ırlayü

Sıkırıp üni yurlayü

Sıgtap közi örtülür

“Herkes kurt gibi uluşuyor, yakasını yırtarak bağıyor, ünü çıkasıya haykırıyor, gözü örtüleşiye kadar ağlıyor”. (Afrasyaba yandıkları için herkes kurtlar gibi uluşuyor, haykırarak yakasını yırtıyor, bazı kere ırlayıcının sesi gibi

ses çıkarıyor, göz yaşları gözü örtünceye değin ağlıyor), (اَلِشْر - اَلِشْمَاق ulışur – ulışmak) (Atalay, 2006-I: 188-189).

1.5. İç Yapı (Microstructure)

Modern bir sözlükte olması gereken madde başı sözcüğün yazım bilgisi, sesletim bilgisi, dil bilgisel bilgi, tanım, köken bilgisi, kullanım bilgisi, örnek ve çapraz gönderim gibi bilgilerin hepsine Kaşgarlı Mahmud’un el yazma nüshada yer verdiği görülmektedir.

Yazım Bilgisi: Kaşgarlı Mahmud’un madde başını yazdığı her bölüm yazım bilgisini yansıtmaktadır.

Sesletim Bilgisi: Sözcüklerin nasıl telaffuz edilmesi gerektiğinin belirtildiği bölümdür. DLT’de bunun örnekleri oldukça fazladır:

♦ balık: Çamur. Bir takım Oğuzlarla Argu dilince. Oğuzların bir takımları da, üç sâkin ile “ balk” derler. Türk dilinde ancak iki sâkin bir arada bulunabilir. Arguların dilinde çetrefillik vardır (Atalay, 2006-I: 379).

Bu örnekte sözcüğün farklı bir diyalektteki sesletim bilgisinin üç sakin ile yapıldığı belirtilmektedir.

♦ (yêt-) ol at yetti o, atı, kör vb.lerini yeddi (onlara yol gösterdi). yête.r, yêtme.k.

Oğuz ve Kıpçaklar kelimenin başındaki ye’leri cim (c) olarak telaffuz ederler. ol meni cetti derler; “o bana yetti” demektir; bu da ye ile yitti’dir. Türklerin “sunda yıkandım” anlamında suwda yundum dediklerine onlar cundum derler. Türk ve Türkmen arasındaki bu kural yaygındır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 331).

Yukarıdaki örnekte yet- fiilinin Oğuzlar ve Kıpçaklar tarafından cet- şeklinde telaffuz edildiği gösterilmekle beraber Kaşgarlı Mahmud tarafından bu telaffuzun kullanıldığını gösteren bir örnek daha verilmiştir.

◆ *(sit- ~ siğ-) er sitti adam vb. işedi. Aslı si.đti'dir; benzeşmeye uğramıştır. siğe.r, siğme.k. (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 325).*

Bu örnekte ise Kaşgarlı Mahmud, madde başı olan sözcüğün asıl telaffuz şeklinin dış arası d ile söylenmesi gerektiğini belirtmektedir. Ayrıca bu madde başında dil bilgisel bilgi de mevcuttur. Çünkü sözcüğün benzeşmeye uğradığı bilgisi verilmiştir.

◆ *(kıdt-) ol börkin kıdttı o, başlığına kenar diktirmek için emir verdi. kıdtu.r, kıdtma.k.*

Bunların noktalı zel olduğu vehmiyle bu fiillerdeki bütün dal'ları bazıları ye'ye çevirir. Bunu Yağma, Toxxı, Oğuz ve Uygur'un etrafında duydum. Arapçada da dal'in zel'e çevrilmesi mümkündür: ma: zuqtu 'adu:fen we-la: 'azı:fen" (bir tadımlık tatmadım). Hem dal hem zel ile. (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 327).

Kaşgarlı Mahmud, verilen örnekte bütün *dal* harflerinin *zel* olduğu düşüncesiyle bazı diyalektlerde ye harfiyle gösterilerek söylendiğini belirtmektedir.

◆ *ödlük öğüt. Bunun için övüt de kullanılır; aslı ögüt'tür (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 50).*

Bu örnekte *ödlük* sözcüğünün asıl söyleniş şeklinin *öğüt* olduğu bilgisi verilmektedir. Ayrıca çapraz gönderimle *öğüt* sözcüğüne de atıf yapılmaktadır.

◆ *(külümsin-) er külümsindi adam vb. güler göründü. külümsinü.r, külümsinme.k.*

Bu fiillerin aslı ikilidir; buna mim, sin, nun eklenerek beşliler arasına sokulmuştur. Bu harfler, üçlü, dördü ve beşlilere, bir anlam vermek maksadıyla eklenirler. Arapçadaki tefâ'ul yerindedir. Eğer gafil görünmek isterse ve gerçekte gafil değilse teğa:fele'r-raculu denir. Eğer adam kendini gülüyor gösterirse; fakat gerçekte gülmüyorsa teza:hake denir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 309).

Yukarıdaki örnekte Kaşgarlı Mahmud, *külümsin-* fiilinin Arapçada hangi vezinle çekimlenmesi gerektiğini aktarmaktadır.

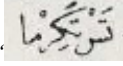

◆ *eçe "eke" anlamındadır; "büyük kızkardeş" demektir. Cim, keft'en dönüşmüştür; germ'in cerm ve günbed'in cünbed olması gibi (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 42).*

Bu örnekte yine sözcüğün telaffuzunda *kef* harfinin *cim* harfine dönmesiyle ortaya çıktığını söylenirken aynı zamanda *eke* sözcüğüne çapraz gönderim söz konusudur.

Dil Bilgisel Bilgi: Madde başı sözcüklerle ilgili dil bilgisi özelliklerinin verildiği bölümdür. DLT'deki madde başlarında Kaşgarlı Mahmud çok sayıda dil bilgisi özelliği aktarmıştır.

◆ tes:

Obartma edatıdır. Oğuzca. Oğuzlar, yuvarlak bir nesnenin

vasfında obartma diledikleri zaman " testigirme" derler ki "desdeğirmi" anlamındadır. Bu, kurala uymaz. Çünkü kural, renklerde bir şeyin vasfını obartmak için, sıfatı söylenen kelimenin ilk harfi alınıp –bütün Türk dillerinde– eklemekle yapılır; bu, Oğuzcada getirmekle olur. Koyu

gök renginde olan nesneye Türkler “کۆک” köp kök”, Oğuzlar “کۆم” köm kök” derler, “göm gök” demektir (Atalay, 2006-I: 328).

Bu madde başında Kaşgarlı Mahmud, *tes* sözcüğünün bir abartma edatı olduğu bilgisini verirken farklı diyalektlerdeki sesletim bilgilerini de aktarmaktadır.

◆ *kim: Soru edatıdır. Arapçada bunun karşılığı dir.*

 denir ki “bu kim” demektir. Bu kelime müfret ve cemi için

kullanılır. Oğuzlar “بوی کیم” boy kim” derler ki “hangi kabile” demektir. Boy, cemi anlamına gelen bir isimdir (Atalay, 2006-I: 338-339).

Yukarıda verilen örnekte ise *kim* sözcüğünün soru edatı olarak kullanıldığı bilgisi ve hem tekil hem de çoğul olarak kullanıldığı belirtilmektedir.

◆ *(sarmaş-)* *İş sarmaşdı iş dolaşıp karıştı. Hem geçişli hem geçişsiz olur (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 295).*

Bu örnekte açıklanan fiilin çatısı bakımından nasıl bir özellik gösterdiğine dair bir dil bilgisi özelliği verilmektedir.

◆ *(sarmal-)* *anıy tönü başıya sarmaldı onun elbisesi başına dolandı. sarmalu.r, sarmalma.k. Başka şeyler de aynıdır. Bu, geçişsiz fiildir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 301).*

Verilen örnekte Kaşgarlı Mahmud, yine fiilin çatısı hakkında bir bilgi aktarmaktadır.

◆ *ele* edattır, “yavaş” demektir. “Yavaş yavaş” anlamında *ele ele* denir. *Kef ve lâm*’ın eklenmesiyle *elegil de denebilir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 44).*

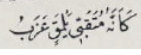
Yukarıdaki örnekte sözcüğün tür bakımından bir edat olduğu bilgisi verilmektedir.

Tanım: Kaşgarlı Mahmud, her madde başında sözcüğün ne anlama geldiğini açıklamaktadır.

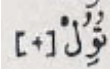

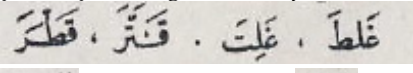
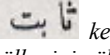

Köken Bilgisi: Sözcüğün yerli olup olmadığı değilse hangi dile ait olduğu ya da nereden ödünçlendiği gibi bilgilerin olduğu sözlük bölümüdür.

◆ *uma: Ana. Tibet dilince. Bu kelime onlara Araplıktan kalmışa benziyor (Atalay, 2006-I: 92).*

Görüldüğü gibi örnekte Kaşgarlı Mahmud, *uma* sözcüğünün Tibet dilinden alındığını hatta onların da bunu Araplardan almış olduğunu düşünmektedir.

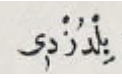
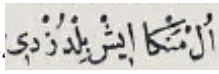
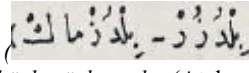
◆ yalma: Kaftan, kalın kaftan, yağmurluk. Farslılar bu kelimeyi Türklerden alarak “ yelme” demişler. Onlardan da araplar alarak şekline sokmuşlar harfini a çevirmişler. Yine bunun gibi, araplar kelimesini , kelimesini de yapmışlardır. Nitekim arap şairlerinden demiştir. Hiçbir kemse çıkıp ta bu kelimeyi Türkler Farslardan almıştır diyemez. Çünkü ben onu sınırların ötesinde bilgisiz, kaba Türklerden dahi işittim. Çünkü onların memleketlerinde yağmur ve kar çoktur. Başka uluslardan ziyade yağmurluk onlara gerektir (Atalay, 2006-III: 34-35).

Yukarıda verilen örnekte madde başı sözcük olan yalmanın milletler arasında geçirdiği serüven örnekleriyle sunulmuştur.

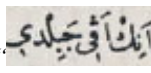
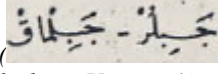
◆ tovil: Davul, avda doğan kuşu için çalınan davul. Bu kelimenin Arapçadan alınarak –çıkaklarının yakınlığı dolayısıyla– harfinin ye çevrilmiş olduğunu sanıyorum. Bu hal arapçada da vardır. kelimelerinde olduğu gibi. Nitekim kelimesini çevirerek demişlerdir. Lâkin ben bu kelimeyi, İslâm ülkesinin öbür ucunda dahi işittim (Atalay, 2006-III: 165).

Kaşgarlı Mahmud bu örnekte ise madde başı sözcüğün Türkçeye Arapçadan geçmiş olabileceğine dair düşüncesini aktarmaktadır.

Kullanım Bilgisi: Kaşgarlı Mahmud modern bir sözlükte bulunması gereken kullanım bilgisi özelliğine DLT’de yer vermiştir. Özellikle madde başı sözcüklerin ait oldukları diyalektlerin verilmesi kullanım bilgisinin eserde yer aldığı en önemli göstergesidir.

◆ bildüzdi: “ ol manğa iş bildüzdi = o, bana iş bildirdi, öğretti”; (bildüzür-bildüzmek). Bu, Oğuzcadır. Öbür Türkler böyle söylemezler (Atalay, 2006-II: 202).

Bu madde başı sözcüğün, Oğuzlar tarafından kullanılırken diğer Türk boylarında kullanılmadığı söylenmektedir.

◆ çapıldı: “ anınğ ewi çapıldı = onun evi sıvandı”, (onun evi ince, yumşak çamurla sıvandı), (çapılır-çapılmak). Bir adamın boynu vurulursa yine böyle denir. Uygurca (Atalay, 2006-II: 119).

Yukarıdaki madde başı sözcükte ise Uygur diyalektinden bir sözcük örneklenmiştir.

♦ **ba.l** bal. Suvar, Kıpçak ve Oğuz lehçesinde. Türkler buna arı yağı derler. Şiir:

bardı sağa ye.k utru tutup ba.l

barçın keđipen telü yuwga bolup kâl

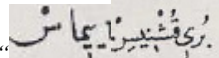
Diyor ki: Şeytan seni karşıladı ve sana bal verdi. Bununla dünya lezzetini kastediyor. Hatta ona kanıp ondan ipek bile giyindin. Mademki onun entrikasını anlamıyorsun öyle kal ve delilik içinde yaşa (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 411-412).

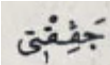
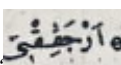
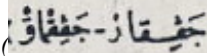
Bu madde başı sözcüğün Suvar, Kıpçak ve Oğuz diyalektlerinde kullanılırken Türklerin *arı yağı* şeklini tercih ettiği belirtilmektedir.

♦ **boğun** raiyyet, avam tabakası. Çiğil lehçesinde (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 172).

Yukarıdaki örnekte ise sözcüğün Çiğil diyalektinde kullanıldığı bilgisi bulunmaktadır.

Örnek: DLT, içerdiği örnekler bakımından oldukça zengin bir sözlüktür. Kaşgarlı Mahmud hemen hemen her sözcüğü gerek kendi kurduğu cümlelerle gerekse de Türk boylarından topladığı destan, şiir, atasözü parçalarıyla örneklemiştir.

♦ *böri*: Kurt. Şu savda da gelmiştir: “ *böri* koşnısın yemes = kurt komşusunu yemez”. Bu sav, komşulara saygı ile emrolunan kişi için söylenir (Atalay, 2006-III: 220).

♦ *çawıktı*: “ *er çawıktı* = adam ün sahibi oldu, ünlendi”,
 çawıkar-çawıkmak (Atalay, 2006-II: 117).

Tokış savaş. Şiir:

tokış içre urıştum

ulug birle kariştum

töküz atın yarıştum

aydım emdi al Uta.r

Diyor ki: Savaşta kavmin büyüğü ile vuruştum. Onu okla vuruncaya kadar alını akıtmalı atımla savaştım ve ona “al benden ey Utar” dedim. Bu da (Utar) bir adamın adıdır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 158).

Çapraz Gönderim: Madde başı sözcüğün kendisiyle ilgili bir başka sözcüğe yönlendirilmesiyle ilgili örnekler de DLT’de bulunmaktadır.

- ◆ ayığ: *Ayı, Oğuz, Kıpçak ve Yağma lehçelerinde “ adığ”dır* (Atalay, 2006-I: 84).

Bu madde başında sözcüğün başka diyalektlerdeki şekli çapraz gönderimle Kaşgarlı Mahmud tarafından belirtilmiştir.

- ◆ ayak: *Kap kakak. Bunu Oğuzlar bilmezler; onlar bu gibi şeylere “ çanak” derler* (Atalay, 2006-I: 84).

Yukarıdaki madde başında ise *ayak* sözcüğüne karşılık olarak Oğuzların kullandığı sözcük çaprazla gönderimle sunulmuştur.

- ◆ *alma* Oğuzcada *elma* (*Malus sylvestris*). Türkler *alımla* derler (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 65).

Kaşgarlı Mahmud *alma* maddesinde Türklerin kullandığı *alımla* sözcüğüne de gönderimde bulunmaktadır.

- ◆ *tarıg* Türklerin çoğunda *buğday* (*Triticum*). Bilhassa Oğuzlarda ise *akdarı* (*Panicum sp.*). Fakat bu yanlışır. Onlar “*buğday*”a *aşlık* derler (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 160).

Bu madde başında ise okuyucuya *tarıg* sözcüğünün Oğuz diyalektinde nasıl kullanıldığı çapraz gönderimle belirtilmiştir.

1.6. Arka Kısım (Back Matter)

Kaşgarlı Mahmud sekizinci kitabın sonunu Allah’a övgü ile bitirir ve kitabın başında dile getirdiği Türkçenin söz varlığını derlemek ve kurallarını ortaya koyma amacını yerine getirdiğini söyler. Saveli Muhammed’in el yazma nüshayı 27 Şevval 664 Pazar günü bitirdiği bilgisi arka kısımda yer almaktadır. Kaşgarlı Mahmud’un el yazısıyla yazdığı bölüm de arka kısımda bulunur. Buna göre Kaşgarlı Mahmud esere 464 yılı Cemaziyel evvel başlarında başlamış ve dört kez yazıp düzelttikten sonra 466 yılı Cemaziyel ahirin on ikinci günü bitirmiştir. Eser, Allah’a dua bölümü ile sona ermektedir (Dankoff-Kelly, 1984: 381; Atalay, 2006-III: 461-462; Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 534).

2. Belli Başlı Dīvānu Lugāti’t-Türk Yayınlarının Yapı Özellikleri

2.1. Bütünsel Yapı (Mega Structure)

Atalay

Atalay’ın hazırladığı DLT incelemesi dört ciltten oluşmaktadır ve Kaşgarlı Mahmud’un DLT’sinin Türkçeye çevirisidir.

Dankoff-Kelly

Dankoff ve Kelly’nin hazırladığı DLT incelemesi üç ciltten oluşmaktadır ve Kaşgarlı Mahmud’un DLT’sinin İngilizceye çevirisidir.

Bozkurt

Bozkurt’un hazırladığı DLT incelemesi tek ciltten oluşmaktadır ve Kaşgarlı Mahmud’un DLT’sinin Türkçeye çevirisidir.

Ercilasun-Akkoyunlu

Ercilasun-Akkoyunlu’nun hazırladığı DLT incelemesi de tek ciltten oluşmaktadır ve eserin Türkçeye çevirisidir.

Kaçalin-Ölmez

Kaçalin-Ölmez'in DLT yayını tek ciltten oluşurken bu eser de DLT'nin Türkçeye çevirisidir.

2.2. Ön Kısım (Front Matter)

Atalay

Atalay'ın hazırlamış olduğu DLT'nin ön kısmında “önsöz, DLT tercümesi üzerine notlar, DLT'nin nasıl bir kitap olduğu ve niçin yazıldığı, kitabı yazan kişi, kitabın yazıldığı tarih, kitabın nerede yazıldığı, eldeki yazma nüshanın asıl nüshadan kopya edildiği tarih, DLT'deki Türklerle ilgili hadisler, kitabın nasıl bulunduğu ve nasıl basıldığı, DLT'yi gören Doğu'daki bilginler, DLT üzerine çalışan Batı bilginleri, DLT'den yararlanarak eser yazarlar, DLT'deki sözcükleri cetvelleyenler, DLT'nin birinci sayfasının dışındaki yazı, DLT'yi tercüme etmek isteyenler ve edenler, Atalay'ın tercümeye nasıl başladığı, Türkiye dışındaki Türklerin DLT ile ilgilenmeleri, DLT tercümesinde tutulan yol, kabul edilen harfler, Türkçecilik hareketleri, sonsöz” bulunmaktadır (Atalay, 2006-I: VII).

Dankoff-Kelly

Dankoff-Kelly'nin hazırladığı DLT'nin birinci cildinin ön kısmı “içindekiler tablosu, ön söz, kısaltmalar ve seçilmiş kaynakça, transliterasyon ve transkripsiyon sistemi, editörün ön sözü (elyazmanın tasviri; önceki yayınlar ve sözlük, bu yayının özellikleri; çevirinin ilkeleri, genel açıklamalar: yazar, başlık, içindekiler, çalışmanın tarihi, baş sayfa, mürekkep rengi ve sonraki imza, dipnotlar ve sayfa kenarına yazılı notlar, Badraddin al-Ayni, metnin tarihi, müstensih hataları, hayalet sözcükler ve metinsel düzeltmeler, Divan'ın yapısı, Türkçe ve Arapça, ses bilimi)” bölümlerinden oluşmaktadır (Dankoff-Kelly, 1982: i).

II. cildin ön kısmında “içindekiler tablosu, birinci cildin düzeltmeleri” bulunmaktadır (Dankoff-Kelly, 1984: i). III. cildin ön kısmında ise yalnızca “içindekiler tablosu” yer almaktadır (Dankoff-Kelly, 1984: ?⁶).

Bozkurt

Bozkurt'un hazırladığı DLT'nin ön kısmında “yayıncının notu, çevriyazı imleri, önsöz, Türk Dili Divanı üzerine, Kaşgarlı Mahmud'un yaşamı ve yazınsal kişiliği, anıt mezarı, amaç, etkisi, dilbilgisi açıklamaları, ses dizgesi-yazım, içerik, ilk Türk dünyası haritası, Türk boyları, lehçe ayırımı, Şamanlık” başlıkları bulunur (Bozkurt, 2012: 1-18).

Ercilasun-Akkoyunlu

Ercilasun-Akkoyunlu'nun DLT çalışmasının ön kısmında “içindekiler tablosu, söz başı, teşekkür, yazı ve harf çevrimi hakkında, izlenen yol, giriş, eser (eser hakkında genel bilgi, eserin yazılış tarihi, eserin nüshaları), yazar (DLT'deki bilgilere göre KM'nin kimliği ve faaliyeti, DLT'nin muhtevasına göre KM'nin kişiliği [KM bir bilim adamıdır, KM Türkçüdür, KM samimi bir Müslümandır, KM objektif bir bilim anlayışına sahiptir, KM mizahi yönü olan bir şahsiyettir], DLT'deki kayıtlara göre KM'nin muhtemel kimliği, Doğu Türkistan'daki rivayet ve belgelere göre Kâşgarlı Manmut), el yazması (el yazmasının tasviri, el yazmasının ilk sayfası, el yazmasına sahip olanlar, el yazmasının bulunuşu), Dîvânü Lugâti't-Türk'ün yapısı (KM'nin ifadelerine göre DLT'nin yapısı, DLT'nin ayrıntılı yapı incelemesi [Giriş, hemzeli isimler kitabı, hemzeli fiiller kitabı, sâlim isimler kitabı, sâlim fiiller kitabı, muzâaf

⁶ Sayfa numarası bulunmamaktadır.

isimler kitabı, muzâaf fiiller kitabı, misalden isimler kitabı, misalden fiiller kitabı, üçler kitabı, üçlerin fiiller kitabı, dörtler kitabı, dörtlerden fiiller kitabı, gunne kitabı, gunneden fiiller kitabı, iki sâkini birleştiren kitap, eserin genel planı], maddelerin verilmiş tarzı), DLT’de kullanılan imla (farklı mürekkepler ve bir harfte iki hareke, iki harf için tek hareke), DLT’ye göre Türkçenin sesleri (ünsüzler, ünlüler, uzun ünlü), DLT üzerindeki çalışmalar (metin neşir ve tercümelemeleri –tıpkıbasımlar- dizinler, DLT’deki kelimelerin tamamını içine alan çalışmalar), DLT ile ilgili terimler sözlüğü, kaynaklar, ek 1: Kilisli Rıfat Bilge, Bildiklerim! (DLT’nin bulunuşu ve yayımlanması), Ek 2: El yazmasının içindekiler tablosu” bölümlerinden oluşmaktadır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: v-vi).

Kaçalin-Ölmez

Bu yayının ön kısmı “ön söz”le başlamaktadır. Ardından “çeviride kullanılan kaynaklar, Divânu Lugâti’t-Türk çalışmalarına giriş, yazı çevrimi (transkripsiyon) ve çeviri hakkında çeşitli notlar, bu çeviride Türkçe metnin okunuşuna dair bazı notlar, Kaşgarlı Mahmud ve eseri hakkında, Arap harfli metin baskıları, çeviriler, çeşitli incelemeler, özel sayılar, bildiri kitapları, emek verenler, bu çeviride yararlanan kaynakların geneli” başlıkları yer almaktadır (Kaçalin-Ölmez, 2019: 7-31).

2.3. Ana Gövde (Main Body)

Atalay

Atalay’ın hazırladığı DLT yayınının ana gövdesi üç ciltten oluşmaktadır. I. cildin 34-530. sayfaları, II. cildin 3-366 ve III. cildin 3-452. sayfaları ana gövdeyi oluşturmaktadır (Atalay, 2006-I: 34-530; Atalay, 2006-II: 3-366, Atalay, 2006-III: 3-452).

Dankoff-Kelly

Dankoff-Kelly’nin yayımladığı DLT’nin ana gövdesi iki cilttir. I. cildin 86-416. sayfaları arası ve II. cildin 1-380. sayfaları arasında ana gövde bulunmaktadır (Dankoff-Kelly, 1982: 86-416; Dankoff-Kelly, 1984: 1-380).

Bozkurt

Bozkurt’un DLT çalışmasının ana gövdesi 37. sayfada başlayıp 663. sayfada sona ermektedir (Bozkurt, 2012: 37-663).

Ercilasun-Akkoyunlu

Ercilasun-Akkoyunlu’nun DLT yayınının ana gövdesi ise 15. sayfada başlayıp 534. sayfada bitmektedir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 15-534).

Kaçalin-Ölmez

Kaçalin-Ölmez yayınının ana gövdesi 33. sayfada başlayıp 618. sayfa ile bitmektedir (Kaçalin-Ölmez, 2019: 33-618).

2.4. Dış Yapı (Macrostructure)

Atalay

Atalay’ın yayını DLT’de Kaşgarlı Mahmud’un hazırlamış olduğu alfabetik sistemin aynısıdır. Çünkü bu yayın DLT’nin Türkçeye çevirisidir.

Dankoff-Kelly

Dankoff-Kelly yayını DLT’nin İngilizceye çevirisidir. Bu nedenle çalışmada Kaşgarlı Mahmud’un alfabetik sıralaması bulunmaktadır.

Bozkurt

Bozkurt’un yaptığı DLT yayınında ise Latin alfabesine göre dizilmiş bir sözcük listesi bulunmaktadır. Bu yayın, modern sözlük çalışmalarında olduğu gibi düzenlenmiştir.

Ercilasun-Akkoyunlu

Ercilasun-Akkoyunlu yayını da DLT’nin Türkçeye çevirisi olduğu için DLT’deki alfabetik sistem çalışmada yer almaktadır.

Kaçalin-Ölmez

Kaçalin-Ölmez yayınında Latin alfabesine göre bir sıralama yapılmıştır.

2.5. İç Yapı (Microstructure)

Atalay

Atalay’ın yayını DLT’nin Türkçeye çevirisi olduğu için el yazma nüshada bulunan iç yapı unsurlarını içermektedir.

Dankoff-Kelly

Dankoff-Kelly yayınının DLT’nin İngilizceye çevirisi olmasından dolayı Kaşgarlı Mahmud’un esere koyduğu iç yapı unsurları bu çalışmada da mevcuttur.

Bozkurt

Bozkurt’un yaptığı DLT yayını Kaşgarlı Mahmud’un yazdığı madde başlarının Latin alfabesine göre alfabetik dizilişi olduğu için eserde DLT’de yer alan iç yapı özelliklerinin hepsi bulunmaktadır.

Ercilasun-Akkoyunlu

Ercilasun-Akkoyunlu yayınının da DLT’nin Türkçeye çevirisi olmasından ötürü el yazma nüshadaki bütün iç yapı özelliklerinin çalışmada bulunduğu görülmektedir.

Kaçalin-Ölmez

Bu yayının iç yapı özellikleri de DLT’deki iç yapı özelliklerini barındırmaktadır.

2.6. Arka Kısım (Back matter)

Atalay

Atalay’ın hazırladığı DLT yayınının arka kısmında “dizin” ayrı bir cilt olarak bulunmaktadır. Bu ciltte ise “önsöz, sahife karşılaştırma çizelgesi, düzeltmeler” ve son olarak “dizin” bölümü yer almaktadır. Çeviri ciltlerinde görülen yanlışlar ve bunların doğrusunu gösteren düzeltme çizelgesi, el yazma nüshanın sayfa numaralarıyla Kilisli tarafından yapılan basımın ve çevirinin sayfa numaralarının karşılaştırıldığı bir çizelge bulunmaktadır. Bu ciltte ayrıca işaret, eser, dil ve diyalektlerden oluşan kısaltmalar bölümü, dizin düzeltme çizelgesi, içindekiler, Besim Atalay’ın başka eserleri bölümü bulunmaktadır. Atalay bu cildin asıl çevirideki sözcükleri alfabe sırasıyla bulabilmek için bir kolaylık sağlaması amacıyla hazırladığını belirtmiştir (Atalay, 2006-IV: III-885).

Dankoff-Kelly

Dankoff-Kelly’nin yayımladığı DLT’nin arka tarafını “III. Kısım” oluşturmaktadır. Bu bölümde “temel dizin, özel isimler dizini, konu dizini, diyalekt dizini, şiir dizini, Arapça alıntılar dizini, ek bir Divan’ın grameri, ek iki şiir ve atasözlerine özgü yapılar, ek üç şiirlerin ve atasözlerinin diyalektik yapıları, ikinci cildin düzeltmeleri, Ali Emiri 4189’un mikrofişi” başlıkları yer almaktadır (Dankoff-Kelly, 1985: 1-336)

Bozkurt

Bozkurt'un DLT çalışmasının arka kısmında Kaşgarlı Mahmut'un sözcük bilgilerini verdiği sırada yaptığı dil bilgisi açıklamaları bulunmaktadır. Bozkurt, bunları başlıklar altında art arda vermiştir. Bunlar şöyle sıralanabilir: "Ünlü ile başlayan sözcükler, ikiyazaçlılar bölümü (dil kuralları, çekimler, sıfat yapımının açıklanması ve kuralların uygulanması), üçyazaçlılar bölümü, dört yazaçlılar bölümü, beşyazaçlılar bölümü, altıyazaçlılar bölümü, genizsil sözcükler, Kaşgarlı Mahmut'un DLT'yi yazma amacı, başlama bitirme tarihleri ve Allah'a dua bölümü" ve verilen dil bilgisi bölümlerinin ayrıntılı listesi bulunmaktadır. Bozkurt, bunların ardından "kitapta geçen dil kavramları" bölümü ve Kaşgarlı Mahmut'un DLT'ye koyduğu Türk Dünyası Haritası ile eseri sonlandırmıştır (Bozkurt, 2012: 665-720).

Ercilasun-Akkoyunlu

Ercilasun-Akkoyunlu'nun DLT yayınının arka kısmı "dizin ile ilgili açıklamalar" bölümüyle başlamaktadır. Bunun ardından hem bu yayındaki sayfa numaraları hem de el yazma nüshadaki sayfa numaralarının yer aldığı DLT'deki sözcüklerin listesi alfabetik olarak sıralanmıştır. Yayın, çalışmanın bitirildiği tarih ve saatle ilgili notla bitmektedir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 537-995).

Kaçalin-Ölmez

Kaçalin-Ölmez yayının arka kısmında yalnızca "kitap bitti 638 319^b" ifadesi yer almaktadır (Kaçalin-Ölmez, 2019: 618).

SONUÇ

Atkins ve Rundell'in sözlük türleri sınıflandırmasına göre DLT'nin nasıl bir sözlük olduğuna dair bilgileri vermek yerinde olacaktır (Atkins-Rundell, 2008: 24-25). Buna göre DLT,

1. Sözlüğün diline göre "iki dilli bir sözlük"tür.
2. Sözlüğün kapsamına göre hem "genel dil sözlüğü" sınıfına girer hem de atasözü, şiir ve destan parçalarını içerdiği için "ansiklopedik ve kültürel malzeme sözlüğü" sınıfına girmektedir.
3. Sözlüğün boyutuna göre "standart bir sözlük"tür.
4. Sözlüğün kullandığı araca göre "basılı bir sözlük"tür.
5. Sözlüğün düzenlenmesine göre "sözcükten anlama" giden bir sözlüktür.
6. Kullanıcının diline göre "sözlük dilinin dünya genelindeki öğrencilerine yönelik bir sözlük"tür.
7. Kullanıcının becerilerine göre "dil öğrencilerine yönelik bir sözlük"tür.
8. Sözlüğün kullanım amacına göre hem "çözümleme (bir sözcüğün anlamını kavrama ve bir yabancı dil metninden kendi diline çevirme)" hem de "şifreleme (bir sözcüğü doğru kullanma, kendi dilindeki bir metni yabancı dile çevirme ve dil öğretimi) sözlüğü"dür.

Metaleksikografinin değerlendirme ölçütleri çerçevesinde bakıldığında ise DLT'nin el yazma nüshası ve incelenen diğer DLT yayınlarının sözlük yapılarının özellikleri şöyle sıralanabilir:

1. El yazma nüshanın söz varlığının 11. yüzyıl Türk dünyasını tüm yönleriyle yansıttığı madde başları için seçilen konu çeşitliliğinden anlaşılmaktadır. DLT'nin bütünsel yapısını ortaya koyan bu söz varlığının en büyük kısmını %24'lük bir oranla günlük yaşamla ilgili sözcükler oluşturmaktadır. En küçük kısım ise %3 ile duyu

sözcükleridir. Bunlar dışında söz varlığının hayvanlar ve bitkiler ile ilgili sözcükler %16, etkinlikler, karışık eylemler %13, insan özellikleri %10, doğa %9, soyut kavramlar, karışık ilişkiler %6, takılar %5, manevi hayat %4’ünü karşılamaktadır. İncelemeye konu edilen diğer DLT yayınları da el yazma nüshayı esas aldığı için aynı söz varlığına sahiptir.

2. El yazma nüshanın ön kısmı amaç, kitabın adı, kitabın kime sunulduğu, kitabın düzenleniş biçimi, kitabın içeriği gibi bilgileri sunmaktadır. Diğer yayınların ise genel olarak ön kısma ön sözle başlayarak içindekiler, transkripsiyon sistemi, eserin yazılış amacı vb. gibi başlıkları içermektedir.

3. El yazma nüshanın ana gövdesi sekiz kitaptan oluşmaktadır. Diğer DLT yayınlarının bazılarının ana gövdesinin tek ciltten oluştuğu görülürken bazılarının ana gövdesi ise birkaç cilttir.

4. El yazma nüshanın dış yapısının Arap alfabesine göre düzenlendiği görülür. Diğer yayınlardan Bozkurt ve Kaçalın-Ölmez yayınının Latin alfabesine göre düzenlendiği görülürken Atalay, Dankoff-Kelly ve Ercilasun-Akkoyunlu yayınları doğrudan çeviri olmalarından ötürü KM’nin yaptığı gibi Arap alfabesine göre düzenlenmiştir.

5. El yazmanın iç yapısının modern bir sözlükte görmeye alışık olduğumuz pek çok bilgiyi içermesi oldukça dikkat çekicidir. Çünkü eser, yazım bilgisi, sesletim bilgisi, dil bilimsel bilgi, tanım, köken bilgisi, kullanım bilgisi, örnek, çapraz gönderim gibi bilgileri kapsamaktadır. Diğer DLT yayınlarında da bu özellikler bulunur.

6. El yazma nüshanın arka kısmı eserin ne zaman bitirildiği ve Allah’a dua kısmıyla sona ererken diğer yayınlardan Atalay, Dankoff-Kelly ve Ercilasun-Akkoyunlu yayınının dizin bölümüyle bittiği görülür. Bozkurt yayınının arka kısmında DLT’deki dil bilgisi açıklamaları toplu şekilde verilirken Kaçalın-Ölmez yayınının Latin alfabesine göre en son madde başı sözcüğün ardından yer alan “kitap bitti 638 319^b” ifadesiyle sona ermektedir.

DLT, 11. yüzyılda yazılmış olmasına rağmen bugünkü modern dil bilimi ışığında yapılan incelemeğe göre metaleksikografinin değerlendirme ölçütlerini taşıdığını söylemek mümkündür. Türkçenin hem tarihî söz varlığı çalışmalarında hem de çağdaş söz varlığı çalışmalarında temel bir kaynak olarak başvurulmuş DLT’nin sözlük bilimi çalışmalarında da araştırmacılara önemli bilgiler sunduğu görülmektedir.

Kaynakça

- AKALIN, Şükrü Haluk, (2010). “Sözcük Bilimi ve Sözlükçülük”, *Türk Dili*, 698: 162-169.
- ALPAK, Mehmet Nuri, (2006). *Arap Dilinde Sözlük Çalışmaları ve Nazım Efendi'nin Tercümanı’-Lûgat Adlı Eserinin İncelenmesi*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- ASLAN, Ezgi, (2017). “Sözlükbilimsel İnceleme Yöntemi: Eser-i Şevket Örneği”, *Turkish Studies*, XII, 30: 35-70.
- ATALAY, Besim, (2006). *Divanü Lûgat-it-Türk I-IV*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ATKINS, Sue B. T., RUNDELL, Michael, (2008), *The Oxford Guide to Practical Lexicography*. New York: Oxford.
- AY AKYILDIZ, Didem, (2017). “Tarama Sözlüğü: Sözlükbilimi İlkeleri Çerçevesinde Betimsel ve Eleştirel Bir Değerlendirme”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, LVI: 1-22.
- BERGENHOLTZ, Henning, Tarp, Sven, (1995). *Manual of Specialised Lexicography - The Preparation of Specialised Dictionaries*, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- BİLGE, Rifat, (1939). “Dîvānu Lugātî’t-Türk’ün Başındaki Makale”, *Türkiyat Mecmuası*, VI: 355-358.

- BOZKURT, Fuat, (2012). *Dîvânu Lugâti't-Türk Türk Dili Divanı*, Konya: Eğitim Yayınevi.
- BURKHANOV, Igor, (1998). *Lexicography, A Dictionary of Basic Terminology*, Wydawn. Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie in Rzeszów.
- DANKOFF, Robert, KELLY, James, (1982-85). *Compendium Of The Turkic Dialect I-III*, Washington: Harvard Üniversitesi Yayınları.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican, AKKOYUNLU, Ziyat, (2014). *Dîvânu Lugât'it-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERİKLİ, Fırat, (2019). "Leksikografi Nedir? Terimin Uygulama ve Kuram Temelli Türkçe Karşılıkları ve Bu Karşılıkların Kapsamları", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, XXXVI, 1: 1-10.
- HARTMANN, Reinhard. K., JAMES, Gregory, (1998). *Dictionary of Lexicography*. London: Routledge.
- İŞLER, Emrullah, (2008). "Dîvânu Lugâti't-Türk'teki Arapça Etkisi", *Kâşgarlı Mahmûd Kitabı*, (Ed. F. Sema Barutçu Özönder), Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 163-171.
- JACKSON, Howard, (2016). *Sözlükbilime Giriş*, (Çeviren: Mehmet Gürlek ve Ellen Patat), İstanbul: Kesit Yayınları.
- KAÇALIN, Mustafa Sinan, ÖLMEZ, Mehmet, (2019). *Dîvânu Lugâti't-Türk*, İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.
- KAŞGARLI MAHMUD, (1941). *Dîvânü Lûgati't-Türk Tıpkıbasımı "Faksimile"*, Ankara: Alâeddin Kırıl Basımevi.
- KOCAMAN, Ahmet, (1998). "Dilbilim, Sözlük, Sözlükçülük", *Kebikeç*, VI: 111-113.
- NALBANT, Mehmet Vefa, (2008). "Dîvânu Lugâti't-Türk'ün Sözlükçülük Geleneği Bakımından Yeri ve Tertibi", *Kâşgarlı Mahmûd Kitabı*, (Ed. F. Sema Barutçu Özönder), Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 149- 162.
- ÖLMEZ, Mehmet, (1994). "Türk Dillerinin Sözlükleri ve Türk Sözlükçülüğü", *Uygulamalı Dilbilim Açısından Türkçenin Görünümü*, 88-100, Ankara: Dil Derneği Yayınları.
- SCHIERHOLZ, Stefan J., (2015). "Methods in Lexicography and Dictionary Research", *Lexikos* 25-**AFRİLEX-Reeks.**, 25: 323-352. (<https://lexikos.journals.ac.za/pub/article/viewFile/1302/809> erişim tarihi: 02 Mayıs 2020. 20:11)
- SİNGH, Parman, (2010). "Dictionary and its Structure", *In Anushilana: A Research Journal of Indian Culture, Social & Philosophical Stream*. XXIV, 3: 1-6.
- TOPUZOĞLU, Tevfik Rüştü, (1997). "Halil b. Ahmed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XV: 309-312.
- USTA, Halil İbrahim, (2010). "Sözlükçülük ve Sözlük Araştırmacılığı", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, VII, 2: 92-101.
- WIEGAND, Herbert Ernst, (1983). "On The Structure And Contents Of A General Theory Of Lexicography", *Proceedings of the 1st EURALEX International Congress*, (Ed. Sture Allén, Pierre Corbin, Reinhard R. K. Hartmann, Franz Josef Hausmann, Hans-Peder Kromann, Oskar Reichmann, Ladislav Zgusta), Tübingen: Max Niemeyer Verlag.